

по плечах, щиро посміхався. Посміхались і ті, що стояли поодаль на купках заліза. Сміялось і сонце, залітаючи промінням крізь віконний дах, ніби раділо, що „доказав гусара“, як висловивсь глухий котельщик:

— Іменно, наш Андрон...

М. ЙОГАНСЕН

*Як тане трава,
Як тонісінька тінь стане,
Про весну вірні слова
Проспіває в повітрі склянім,
Від слів упаде голова
На плече тобою п'яне.*

*Райдужний рій. Рай
Листки у нім, як пташата.
Неба синій і повний китай,
І де йому беріг — не знати,
Не знати, де йому край,
Коли б не вечір. Він знає
І дерева у ніч веде спати.*

Верніться!

*Так голос пролунав із туману,
Мов птиця,*

*Схопилось серце, руки опустились в давнину,
Трамвай прорізав тишу й увірвав.
Я чув, як палав день, росла трава
Гей вище від гайв, від гайворонків, так
Що її люто рвали і клювали птиці.*

*Та знову:
Верніться!*

Нижче

*і нечутніше, ніж далекий гуд
столиці.*

У незліченних тротуарах вмерло слово.

Плесо спить. В оче- МИСЛИВСЬКА ЛЕГЕНДА
рет

Тікають перелякані брижжі.

Келіх, наповнений ніччю вщерть,
Келіх ніччю по віңця — смерть, і от

Над щетиною бору

Появляється Мертвий Крижень.

Крила йому свистять залізні,

Оливом повні потужні жили,

Він летить, і пізні

Птахи ховають голову під крила.

Трава тремтить у чорній воді.

Поволі він облітає озеро,

Голову витяг вперед, вперед, вперед,

Залізні крила січуть очерет,

На коліна падають лози

І от стрілець починає бить,

Божевільними пальцями шукає набоїв,

Б'є і б'є, а Мертвий Крижень свистить

Усе ближче, все нижче над головою.

І коли ранок встає, змучений в смерть

Борнею коло чорного бору,

Човен, води повний вщерть,

Качає тіло з пониклою головою,

Тіло стрільця, убитого вчора

З його останнього набою.

І Глухий садівник Кароль
корпався біля полуниць,
як раптом йому через гряд-
ку шугнув кудлатий Бізон. Озирнувшись на собаку,
Кароль ту ж мить зарепетував своє надсадливе „дон-
нер-веттер“ і з підійнятим заступом пустився нав-
здогін.

Але справа була не в Бізоніві. Від прочинених
парникових ляд бігло з півтузіні хлопчаків, що во-
лочки за собою гудину так клопотливо плеканих

С И Н
Г. БРАСЮК

огірків. У садівникові кипіла кров хазяйновитої нації. Його ноги самовіддано мчали в ім'я порядку. Він відчує справедливу втіху, коли он та вихряста голова покотиться, як одрубаний качан капусти. А голова, відокремившись від гурту, летіла поміж деревами.

Не втече. Рука справедливості наздожене його біля частоколу.

Ще мить — і Бізон вловить найменшого з пустунів за хвостика з сорочини, який мимовільно кскетував перед собачими очима, прискішуючи за своїм власником.

І раптом... О, доннер-веттер! Частоکیل чудодійно хилитнувся на своєму верхньому стрижні, пропускаючи в пащеку напасників. І тільки Бізон намірився ухопити за привабливий хвостик, як частоколина, роблячи належну її амплітуду, диминула Бізона по зубах, — він, закушуючи передчасно роздразнений апетит, заскавучав на всю свою собачу горлянку...

А поруч, коли Кароль мав уже калатнути по тімниці заступом вихрясту голову, щоб віддячити зараз за себе й за Бізона, як хлопчисько в одну мить схопився за верх частоколу, а в другу він уже був по той бік на лузі і, перекинувшись два рази через голову, показав цілковиту зневагу до свого ворога.

— А-а, байстріук!.. Ще злапаю я тебе, — безсило лютувався Кароль, оглядаючи підрізаний низу частоکیل. Безперечно, це справа байстріюкова.

Байстріук демонстративно уминав огірка перед садівниковими очима, який зараз разом із Бізоном був для нього лише ізольованим хижаким у загра-тованій клітці. Нехай знайдеться ще такий байстріук, щоб так мудро провів кампанію нападу й відступу.

— Хлопці, ану до корчми! — голосом проводиря загадав він обірваній шатії, що ділила здобич разом з своїми телятами на лузі.

Хлопці, підбадьорені першим успіхом, охоче почали купчитись біля ініціатора, що був для них не байстрюк, а відважний і меткий Марко. В його голові було стільки ж ідей, скільки вихрилось русьвого волосся на голові. Досить йому було озброїти свій загін ціпками з забитими на кінці цвяшками, як ковбаси, оселедці та булки з корчми поволі перелетіли через вікна до хлоп'ячих рук.

За кілька хвилин шатія наввипередки взяла гору, що до села, і далі, вишикувавшись на уявних конях, покуріла сільською вулицею під проводом Марка в напрямку до карчми. Свині та кури злякано розбігалися врозтіч, загледівши грізний загін, а собаки зустрічали його в'їдлигим гавканням. Але на обов'язку кожного з войовників було влучити в собаку грудкою чи, пустивши на бігу пісковий дим, ляснути гарапником так гучно, щоб собака від несподіванки захлितнувся власним голосом і обізвався аж у сніях. Господині, схрестивши на грудях руки, докірливо проводили очима шатію: „Це вже літо йде, ні тобі в городі, ні в садку нічого не вдержиться...“

Корчма стояла на роздоріжжі трьох вулиць. Це дуже давня й поважна установа в селі Лепехівці. Ще за панщини тут продавали квартами й відрами цілющу рідину, ще тоді вона правила в Лепехівці за те, що називається в культурних містах льомбардом та елеватором. Чимало свиток та кожухів перебувало в її коморі, чимало корців пашні перепродав історичний в Лепехівці Йось Гельман. І не дивно, що корчма осіла, вікна її майже над землею, призьба розвалилась, а комора зіє шпаринами. Але рід Гельманів невідступно посідає її. Правда, теперішній Нухим Гельман торгує здебільшого пивом і тільки зрідка горілкою, бо тепер її приносять самі прихожани, що дістають у шкальні, яка міститься за кілька хат від корчми в доброму приміщенні й накрита бляхою, так само, як і лепехівська церква.

Проте корчма — найулюбленіша установа лепехівчан, хоч її солом'яний дах і розвихрений літами та вітром.

Не дивлячись на голодний весняний час, біля корчми стояло дві підводи, судячи по возах і по конях — скарбові. Зробивши рекогносцировку під вікнами, Маркова ватага констатувала, що, крім дебелого скарбовика, в корчмі було ще кілька душ лепехівських хлопців, відомих своїм розбишацтвом. Всі були добре випивши, галасували, ладні зарватися до бійки. Все це було на руку молодим розбишам, і вікно до річі відчинено, коли б Нухим, що передбачав скандал, не стояв сторожко біля свого шинкувасу. Треба було Стьопі Вовчикові, безпосередньому Марковому підручному, зайти в сіни і, затарахкавши об порожню бочку, відтягнути Нухимову увагу.

Вже хлопці насторожилися під вікнами ловити зручний момент, як несподівано тихо вибіг назад з сіней Стьопа з блискучими очима, як чорне прозоре скло.

— Хлопці, а йдіть подивіться! — сенсаційно промовив він і без дальших коментарів навшипиньках повів за собою ватагу в сіни. Всі згрудились біля бочок, вдивляючись у півтемну вслід за Стьоповим пальцем. Там за бочками на долівці ворухились якісь постаті. Стьопа проліз поміж бочками майже до них і враз на все горло:

— Настя Палійова! — вигукнув він зловтішно, забувши, що то була Маркова мати.

Вся ватага голосно реготнула й порснула з сіней, щоб не розплатитись за своє відкриття, але Марко не рушив з місця.

З-за бочок підвелася росла постать скарбовика, вслід за ним схопилась Настя, розправляючи на собі рясну спідницю.

— О, Марко! А ти що тут робиш? — промовила вона з робленою наївністю, але в голосі їй бренив переляк.

Марко, як люте вовчєня, мовчки вдивлявся в неї.

— А чи не покотився б ти звідсіль!.. — заскреготав скарбовик, просовуючись поміж бочками.

— Та це ж її байстрюк! — заливаючись від сміху, промовив парубок, що разом з іншими вийшов на голос у сні. — От так застукав!..

Марко зміряв парубка очима згори вниз, але його постать доходила парубкові до пояса.

— Це я перший їх побачив, — підбіг до парубка Стьопа Вовчик.

Враз Марко повернувся до Стюпи, і не встиг той глянути, як Марко з усієї сили лягнув його по пиці й як куля вилетів перед здивованими очима своїх товаришів.

— Так його! Молодець! Ха - ха - ха! — іржали парубки.

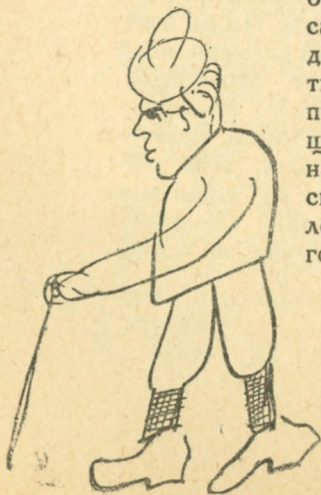
А Настя, вилазивши з-за бочок, криво посміхалася до них присоромленою п'яною посмішкою.

II Даремно Настя чекала Марка на вечерю, приховавши для нього хвоста оселедця. Він не прийшов і вранці. Майже цілий день просиділа Настя на порозі своєї порожньої хати. Очі їй тоскно блукали, а коли було пробіжить дорогою хлопчина, вона боязко скулювалася.

Досі Настя не задумувалась над своєю поведінкою, яка давала їй трохи втіхи й трохи харчів, а Марко так само харчився десь цілий день, і тільки ввечері вони зустрічались. Тоді Марко, стомлений денною біганиною, засипав, як убитий, а Настя, яка знала, що життя коротке, надолужувала його і вночі. Часом то був свій сільський парубійка, часом проїжджий скарбовик, а часом і поважний сім'янин, який під чаркою згадував принадні гріхи парубоцтва. Настя рада була з кожного тимчасового приятельства, оскільки в силу іронії долі постійних приятелів у неї ніколи не було. Сама її хата, ніби підлегла якомусь остракизмові, стояла на видмі між корчмою й шкальною, ніхто з порядних господинь ніколи до неї не заходив, ніхто на вулиці не казав

Насті перший „добридень“, коли це не була п'яна компанія. Насті не покличе ніхто навіть на поденну. Кому потрібна ледащиця, яка за день більше із'їсть, аніж зробить. Хіба люди не бачать, що стіни її хати чепурять тільки дощі, а на її городі не картопля — сама лобода для людських свиней, не коноплі — мочарі гірчаку. Хіба не найшли якогось року у неї в коморі чужого полотна, хіба люди не знають, що парубки частокіл їйносять на паливо взимку. Але що Насті до людських пересудів, коли зимою в неї в хаті тепло, коли зогрійна рідина підтримує молодість в її вже виснаженому роками тілі. Тоді, наскочившись за цілий день, Марко заставав на столі в тарілках шматки ковбаси й з приємністю випивав чарку. Мати рада була догодити синові, а він, смакуючи ласу їжу, здавалось, тим самим мовчазно виявляв свою приязнь до матері. Цим Настя ніби купляла буллу від сина на прощання всіх своїх потайних гріхів. Вона ніколи не чула від нього докірливого слова. І раптом учора... Такий сором на людях! Настя внутрішньо почервоніла, почувачи ніби на власній щоці той ляпас. Вона боялась зустрічі й одночасово нетерпляче ждала. Даремне.

Стьопа нишпорив усім селом, щоб, підкравшись, віддячити образу тому байстрюкові, але ніде не міг натрапити на його слід. Взявши провідництво над ватагою, він організував розвідку понад річку, в ольшині, на цвинтарі, нарешті й попів сад був обревізований, і там ватага досягла тільки того, що понаривала твердих бульбашок ще нерозцвіченої півонії й повиламувала прuti з ліщини. Як карна експедиція, пролетів назад загін вулицею: на бігу сікли свиней та собак, зелені кулі градом летіли за ворота, коли там озивався голос однолітки. Але тільки вибігли

за село на луг, як усе завзяття їм вляглося, мов той пил, що лишили за собою. Марка не було. І навіть Стьопі розтанула його образа.

Одного ранку Марко об'явився в зовсім іншій компанії на порубі. Він пригнав на пасовисько трьох корів Паламарчукових, був похмурий і недомовний. Майже увесь час тримався осторонь від пастушків, тільки коли пригнали товар на стійло до струмка, він наблизився, щоб покурити разом з ними. Всі знали, що Марко покинув дім, і дивились на нього співчутливо, як на трагічного героя.

Цілий вечір Стьопа Вовчик вештався біля Паламарчукових воріт, але Марко не вийшов. Тоді, прийшовши додому, Стьопа заходився переконувати матір, що на лузі їхня телиця не напасеться і що було б доцільніше гонити її за півтори верстви на поруб. На це мати ніяк не могла пристати: поперше — на її думку, телиця досить напасеться, а подруге, їй нічого давати Стьопі в торбу. Проте вранці Стьопа поклав у торбу шматок черствого хліба з кількома цибулинами і потай від матері погнав телицю на поруб.

Уздівши Стьопу, Марко мовчки відійшов до своїх корів і до самого обіду тримався осторонь. В обід, коли пригнав товар на стійло, він застав Стьопу в суперечці з однією з пастушок, Меланкою Каплуною. Справа в тому, що весь поруб продав пан Чацький лепехівцям; вони мали розкорчувати його під поле, а покищо випасали своїх корів, але Стьопів батько не спромігся купити тут поля, і зараз Маланка категорично забороняла його синові пасти телицю.

— Твоєї землі нема, то й ноги щоб твоєї тут не було, а то як скажу татові, то підеш ти звідсіль і не оглянешся.

— Тут не тільки твоя земля, — захищався Стьопа, розраховуючи на підтримку інших пастухів, але ті кволо реагували. Раптом Марко підійшов урівень до

Меланки, і, хоч та була на голову вища, він, глянувши зневажливо, промовив:

— У тебе три десятини й ти пасеш три корови й телицю, ще під кавунами який шмат, а в мене чотири десятини й три корови. Він на моїй землі пасе!

Меланка, спанталичена такою твердою логікою, на момент змішалася, але зараз же глузливо відповіла:

— Батькові своєму розкажи! У байстриюка була колись земля?

— Но-но, ти... голіндерка,— погрозово викрикнув Марко.

Пастушки реготнули й навіть сам Марко посміхнувся з власного дотепу. Меланка справді була здорова й опецькувата дівчина, як випасана телиця. Вона, перекосившись від безсилої злости, мовчки відійшла до подруг, що з солідарности осудливо дивилися на Марка.

Марко тріюмфуюче переглянувся з Стьопою. Але, коли взялись за торби, виявилось, що їм зовсім нічим почастувати одне одного — і в того й того була тільки цибуля й хліб. Вони скрутили по цигарці, і вже до самого вечора Стьопа запобігливо ходив за-вертати Маркові товар.

Скоро обидва товариші забули про ворогування й у них поволі повернувся нахил до попередніх чвар.

Якось в обідній час Марко з Стьопою сиділи над струмком і плювали в воду. Течія швидко відносила плювки, як човники з білими вітрилами. Так розважалися товариші й практично використовували слину, що набігала їм у роті від того, що за їх спинами під кущами інші пастушки їли сало. По-одаль під другим кущем сиділи дівчата й цокотіли, захльобуючись сміхом та молоком. Коли це хтось зауважив:

— Меланко, твоя телиця гедзькається.

Меланка побігла вслід за телицею між кущі, і вже десь далеко долітав її розпачливий голос, що

взивав до дівчат. Дівчата поспішили на допомогу, залишивши під кущами своє манаття й харчі.

Марко з Стьопою весело переглянулися. Без жодного слова вони підійшли до кущів, уняли по куску сала й запили його пляшкою молока. Хлопці, що спостерігали цей процес, задоволено зареготали, але Марко вирішив ще більше їх розважити. Він спустився з порожньою пляшкою до струмка, скалмутив воду білою глиною й заповнив нею пляшку рівно стільки, скільки було в ній молока.

Повернулися засапані дівчата й розсілися знову за перерваний обід. Меланка сьорбнула з пляшки й враз пирснула межи очі своїй сусідці, обличчя її виявляло одночасово переляк і огиду. Вгору піднялися погрозово ціпки. Тут же поблизу був Стьопа, що цікавий був спостерігати ущипливі моменти. Не встиг він відбігти, як його оточили кілька дівчат, і Меланка одчухрала його безуном так, як того хотіла. Зневажений Стьопа пішов шукати Марка.

— Нічого, ще вона знатиме нас, — розважав той. — Казав тобі — йди зі мною.

І в другий обід уже згедзькалось аж дві Меланчини корові, при чому гедзями тими були Стьопа й Марко.

Але обачні дівчата на цей раз залишили варту біля харчів, і Маркові довелося задовольнитись лише тим, що Меланка, бігавши за коровами, збила собі пальця об пеньок, проте цим Марко не задовольнив свій шлунок.

— Ти вмієш доїть? — промовив він до Стьопи. — Бери відро! Сволоч, а не Палажка. Паси їй три корови, а ніколи того молока в вічі не бачиш. Все юшка та юшка...

Загнавши корів у кущі на долину, вони взялися до операції. Але як не м'яли дійок, з тугого вим'я їм не пощастило вичавити й каплі молока. Роздратований Марко ладний був розпороти вим'я. Як хижак, він уп'явся ротом у дійку й раптом очі йому заіскрились.

— Дай, Стьопо, хліба!

Переломивши шкоринку надвое, Стьопа за прикладом досвідченого товариша присів під другою Паламарчуковою коровою. На лоні природи вони ласували дарунками скотини, як первісні дикуни.

Того вечора до Паламарчуків прийшла Настя. В хаті було напівтемно, і вона ледве розпізнавала силуети господарів. Її очі жадібно вбирали пільму, а рука майже тремтіла, тримаючи шматок ковбаси.

— Що скажеш? — безцеремонно гукнув Паламарчук.

— Я оце поговорити про Марка. Якось він у вас так служить, — боязко озвалась Настя хрипким голосом.

— Ну?

— Може б, ви йому що набавили. Он у Гарбузів є хлопець, то вони йому й чоботи, й свитку на зиму...

Палажка сердито підвелася:

— То, може б, і ти його завдала до Гарбузів. Ми його не силували. А чобіт у нас ні за що справляти. Он скільки ще за землю треба платити!

— То я заберу його.

— Як схочеш, — байдужим тоном озвався Паламарчук.

Аж раптом десь з темного запічка Марко:

— Це не ваше діло. За що найнявся, за те буду служити. А ви мені вдома багато насправляли чобіт?

Настя винувато зігнулася, голос її став ще тихший:

— Та вже ж голим тілом не світив, як сидів удома.

— Ой-ой-ой, яка ж предобрязца мати! — саркастично заспівала Палажка. — Ніби я його не годую й не обшиваю. Сорочки ж не було на тілі. А попасає до осені, то й штани справляю. Ти но дивись, щоб сама вмивана ходила.

Настя, зігнувшись, вийшла з хати. Вона навіть забула віддати Маркові гостинця. Палажка ж ще довго

вичитувала її перед Марком, а той замислений дивився в п'їтьму.

І вже майже кожного вечора з язика Палажці не сходила Настя. Тільки вона з'явилась, як молока в корів ніби заказано. Безперечно, тоді Настя щось їм поробила. Палажка навіть радилася з чоловіком, чи не вигнати справді її байстрюка та нехай відчепиться. Паламарчук не міг так легко зректися дешевого пастуха.

— Ти не кажи йому, щоб добре напасав корів.

Але корови приходили напасені, а молока однаково не було. І вже всім селом пішла чутка, що Настя відьма. Навіть парубки, що раніш одвідували Настю, почали обминати її хату. Раз опівночі кілька з них наблизилося до Настиних воріт. Сміливіший підійшов до вікна.

— Насте!

Ніхто не озивався.

— Насте! — вдруге гукнув парубок.

І раптом біля його на тинку котячий голос. Парубок злякано вибіг за ворота.

— Дивіться, дивіться — вона!

Парубки з острахом дивились на кошеня, що скочило з тинку в бур'ян. Вони вирішили дослідити й причаїлись під тинком. Навкруги було темно й глухо, як у погребі; коли це щерхнула соломину, загавкали десь собаки й до Настиної хати з города наблизилась тінь. Безперечно, то була вона, навантажена паліччям.

В селі стала така певність у Настиному відьмарстві, що навіть Паламарчук став схилятись до Палажчиної думки розщитати байстрюка. Лихо тільки в тому, що не було підходящого замісника.

Події на порубі прискорили цей вирок.

III Марко з Стьопою освоїлися зовсім на порубі. Своїми витівками вони придбали симпатію пастушків і цілими днями гуртом грали в зайців та собак, розбійників та поліцаїв. Весело було жити на

Майк Йогансен — „Комуна“, „Ленін“.

порубі під гарячим сонцем, коли б того сонця часом не затьмарювали грозові хмари. Тоді пастушки, обмоклі до нитки, сновигали між мокрими кущами, як прибуду, очікуючи ласки неба, коли ж небо було невблаганне, мусіли відступати з своїм корівками, як розбитий загін.

Але ось пастушки діждались Каплунової ласки. Він поставив куреня біля кавунів, щоб надалі стерегти їх, а покищо Меланка мала собі схованку від сонця та дощу. Це була вже постійна дівчава резиденція, а в дощ сюди збігалися й хлопці. В гурті не так страшно було громів, а, поза тим, Стьопа Вовчик був добрий оповідач казок та легенд. Його батько, відомий у селі балакун, передав цю властивість і синові. Стьопа розповідав, через що чорногуз збирає гаддя, через що зозуля не має свого гнізда, як створив бог пана — ляха й мужика. По-його виходило, що мужик зіплений з гречаного тіста, а пан з пшеничного. Зліпивши їх, бог поставив сушитися на сонці, а сам тимчасом задрімав. Коли це біжить сучка, ну й, звичайно, поласилась на пшеничне. Бог прокинувся та за нею наздогін. — Впіймав сучку за хвоста й ну бехкати нею, приказуючи: „Віддай ляха“. І ось почались роди панів: „Сюди трах, туди трах та й вискочить ззаду лях...“ Як об камінь пан — Камінський, як об дуба — пан Дубінський, пан Вербицький, пан Ліщинський...

Любили пастушки слухати Стьопові розповіді, через те й Меланка не забороняла йому та його побратимові заходити в свої апартаменти, але за кожної нагоди чинили одне одному прикrostі.

Якось Стьопова телиця, за якою сам чорт не вгониться, зайшла на кавуни, тимчасом сам Стьопа гонився за якимсь з своїх партнерів по грі. Обурена з такого недбальства, Меланка зігнала телицю так, що Стьопа потім шукав її — аж йому язик висолопився. Довідавшись, з якої причини йому довелося нести таку кару, Стьопа зайняв цілу черідку дівча-

чого товару й загнав його Меланці на кавуни. Меланка разом з дівчатами виступила проти Стьопи. За Стьопою вступили хлопці. Почалась запекла сварка, яка мала б дійти до бійки, але раптом десь гуркнув грім, і Меланка одвела дівчат, придумавши помсту. Ось тільки почнеться дощ, як вона скрутить в'язи кожному, хто поткнеться в курінь. Хлопці збентежено замовкли перед такою загрозою. Вони вже ладні були йти на замирення з Меланкою, як раптом Марко підніс свій непримеренний голос.

— Та чого ви боїтесь? Ми її виживемо з куреня. Ще й як виживемо!.. Ви тільки слухайте мене...

Вислухавши Марка, хлопці враз повеселішали й енергійно заметушилися готові до послуг. У Маркових руках з'явилося старе відро. Всі розсипалися між кущами на полювання. Але перші трофеї здобув таки Марко. Він зловив зелену ящірку і, демонструючи її, повчав:

— Беріть її отак, за шию. Вона не вкусить.

Скоро посипались у відро найрізнобарвніші: зелені, руді, сірі з чорними цятками, зелені з рудими... Ящірки були майже під кожним пеньком, вилізши погрітись на сонці, що мало незабаром заховатись під чорними хмарами. За яких чверть хвилини їх було вже з піввідра. Дехто з небоязких приніс по жабі,—вкинули й тих до гурту. З відром Марко попрямував до куреня. Одна частина ватаги стала перед входом й почала зариватись з дівчатами, щоб одволікти їх увагу, а друга — розгрібала затильню солом'яну стіну, підсипаючи з відра ящірки.

— Ой, вони хотять обдерти, щоб нам текло,—скрикнула догадлива дівчина.

Меланка вибігла з куреня, щоб одігнати напасників, але ніякого сліду підступу не було. Хлопці стояли осторонь, посміхаючись.

Вже сонце заволокло хмарами, громи розкочувались над головою, а від ящірок жодного ефекту. Обличчя затуманювались, і навіть сам Марко став

сумніватись в активності свого засобу. Він уже хотів піти на останню спробу, загадавши хлопцям бити прутами солому, щоб вигнати ящірок у курінь, як несподівано в курені вереснула дівчина, за нею друга й перелякані дівчата одна по одній почали вибігати з куреня, обтрушуючи на собі одіж. Вся ватага салютувала їм голосним реготом.

Коли в курені нікого не залишилося, окрім ящірок, що лазили по всіх стінах, Марко, як жрець, вступив до нього з запаленою губкою, а вслід за ним і вся ватага. Саме почав накрапати дощ. Дівчата, певні, що хлопці розігнали ящірок, почали наближатись до куреня, але хтонебудь з хлопців підніс галузку, починав кричати „Ящірка!“, й дівчата злякано розбігалися. Меланка погрожувала батьком, але у відповідь на цю погрозу хлопці затягли пісню.

Дощ линув, як із відра. До тих струмків, що потекли під ногами, приєднувались і струмки дівчачих сліз. Громи розривались над головою страшним реготом. Здавалось, проти дівчат повстала земля й небо. Розпустивши в жалобі мокрі коси, вони зайняли свій товар і, погрожуючи хлопцям, погнали до села. Хлопці співали, аж хрипли. Лише над вечір їх голоси вшухли разом з дощем. В доброму настрої вони погнали товар додому, але, тільки наблизились до мосту, що вів через річку в село, занепокоїлись. На мості стояв старий Каплун. Всі зупинились, ладні вичікувати до ночі. Але Марко задиркувато кинув: „Боятись обскубаного Каплуна...“ і самовпевнено рушив на міст.

Каплун не помічав його. Тільки ж Марко порівнявся, як Каплун раптом обернувся і, вхопивши двома руками за вуха, почав так трусити йому голову, що іскри сипались з очей.

— Оце тобі гедзьгати корів!.. Оце тобі красти з торби!.. Оце тобі виганяти з куреня!.. — і наостанку Каплун скрутнув так, що за вухом лишилася нитка червоної заполочі.

Обличчя й вуха Маркові горіли, але й далі він пішов таким спокійним кроком, ніби нічого не трапилось.

Після цієї пригоди цілий день на порубі Марко був похмурий. Він не хотів розмовляти навіть з Стьопою, хоч той і пропонував йому свої послуги й готові проекти помсти над Меланкою. Здавалось, що Каплун витрусив йому з голови всі розбишацькі ідеї й саме бажання помсти. Але над вечір Марко оживився. Енергійно зігнав свій товар і, коли до гурту замішалась Меланчина корова, він стьобнув її так, що корова вигнула бока.

Вже по дорозі додому вилучив від гурту свій товар і, кинувши до Стьопи „Жени“,—сам зник у кушах.

Довго Стьопа озирався, дивуючись, куди б Маркові запропастися. Нарешті він прибг засапаний, якийсь лихий вогник горів йому в очах, але він мовчав.

Вранці на порубі стало все зрозуміло. На місці Меланчиного куреня було тільки плесо попелу.

Меланка заголосила, як звичайно жінки на пожаріщі. Всі мовчазно співчували їй. Ніхто не насмівся висловити вголос своїх здогадів, почувавши, що цей великий злочинець зараз між ними. Стьопа так само не перекинувся з Марком ні одним словом з приводу куреня.

В обід Меланка побігла додому, а ввечері, лише переступив Стьопа поріг своєї хати, як батько стиснув його між ногами і почав обкладати реміняксю.

— Оце тобі водити компанію з байстрюком... Оце тобі палити курені...

Забившись у темний куток, Стьопа тихо схилювався, не так від фізичного болю, як від незаслуженої образи. Він думав про несправедливість батькового суду, в той час як Марко стояв перед цілим трибуналом, що складався з Паламарчука, Палажки та старого Каплуна.

— Так нащо ти спалив куреня? — допитувався Паламарчук, як голова трибуналу.

— Я не палив!.. Чого ви до мене причепилися?

Причепилися! Тут накиннулися всі разом. А чого він відставав від гурту, коли пастухи гнали додому? Палій! Байстрюк! Та він зі своєю відьмою ще хату їм спалить. Доволі того, що посушив їм корів. Геть за ворота, щоб і духу не було!

— То заплатіть мені, — похмуро промовив Марко.

— Заплатить? Мало латали та годували? Заплатить? — і, прочинивши двері, Паламарчук дав такого ляпаса Маркові, що той вибіг з хати, як ошпарений.

Так повечерявши, вийшов Марко за ворота. Він побрів вздовж вулицею без думок, з якимсь присмерком на душі. Зовсім несвідомо зупинився біля воріт своєї матері. Ту ж мить до нього вибігла Настя.

— Чого ж ти стоїш?.. Іди до хати... Але, побачивши її, Маркові очі хижо блиснули, він рушив далі, поминувши ворота.

Вже зовсім стемніло. Парубки й дівчата збігалися на колодки, а Марко, як тінь, стояв самотній під чорною кузнею. Вийшов коваль Олекса і, хрипло кашлянувши застудженим голосом, сів поблизу на колодках. До нього скоро підійшло ще кілька чоловіків, а врешті й Марко причаївся за спинами. Допізна він слухав гутірку про новий урожай, про державну думу, злодіїв, податки та ярмарки. Переговоривши про це все, чоловіки почали розходитись, коли це коваль зауважив:

— А це ж чий парубок ще досі не спить?

Придивившись, він констатував, що це Настин байстрюк.

— Чого ж ти не йдеш спати?

— А де ж йому спати? З Настею не хоче жити, а Паламарчук сьогодні вигнав... Це такий зух!.. Але шведь Макар зовсім не мав осудливого тону:

— Так ти думаєш тут і ночувати?

Марко мовчав.

— Ходім, хлопче, до мене. Не валятися ж тобі на колодках.

Марко підвівся й мовчки посунув услід за шевцем.

IV За сніданком Макарова дружина вичитувала Марка, доводивши йому, що не годиться бешкетувати та кидати матір. Марко мовчки слухав, уминаючи картоплю з огірками.

Після того, коли Тетяна, здавалось, остаточно переконала його, Макар запитав:

— Так підеш додому зараз?

— Ні,— переконано відповів Марко.

Тетяна розгнівалась, а Макар засміявся.

— Ну й синок... Так, може б, ти мені допоміг дратву сукати?

— Покажіть, я не вмію...

Цілий день Марко борсався з нитками. Він дуже скоро навчився заправляти щетину, і Макар, щоб відзначити своє задоволення з його, увечері загадав Тетяні дати Маркові шклянку молока, хоч досі молоко у Макара призначалося лише для обідніх страв.

За кілька день Марко освоївся в Макаровій родині. Ця родина складалася з самого Макара, його дружини та малого Ванька, що лежав у колисці. Макар був безжурної вдачі, як людина, що їй уже нічого губити в житті, окрім своїх злиднів. Він був молодий, майже парубок на вигляд, але йому довелося вже поховати дві жінки й трое дітей. Тетяна, його третя невинчана дружина, була дбайлива господиня й добра мати. Вона любила дітей і з цієї любови ганила на кожному кроці Марка. Кожного ранку вона примушувала його вмиватися, а щоб не мастив на собі одіж — пошила з мішка хвартуха.

Гордий з свого спеодягу, Марко часто виходив у ньому на вулицю, щоб показатись Стьопі, але в його тепер було малу часу для витівок. Він споважнів, почувавши за собою вміння пришивати латки та прибивати рубці. Цілими днями він сидів поруч

з Макаром, підспівуючи за ним з виглядом дорослого :

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапати,—
Ой зібралася та бідна голота
До корчми гуляти ...

Часом Макар справді ходив до корчми гуляти. Тоді Марко мав фольгу. За старою звичкою, він за-скакував у панський сад і приносив яблук для Ванька та тітки Тетяни. Тетяна, як водиться, ганила Марка, а Макар поблажливо посміхався. Він любив свого здібного учня, мріяв, що й Ванько його такий буде колись.

Стьопа нудився без товариша. Безбарвно для нього пройшло літо, а за ним настала нудна осінь, коли треба було ходити до школи. Школа була для Стьопи прикре зобов'язання батьків, де відрадними були тільки перерва. В обідній час він забігав до Марка розповісти йому шкільні новини. Це була пора, коли Макар залазив на яку годину на піч.

В Марковій уяві школа—це привабливе збіговисько дівчорі, де можна показати себе, але, на жаль, ця установа призначалась лише для тих, що мали батьків та добрі чоботи на зиму. Він проводив Стьопу до самої школи й повертався назад, не сміючи переступити порога.

Якось Стьопа запропонував :

— Іди, дурний, не бійся, зараз закон, а піп не знає школярів.

Школа зовні була подібна до корчми: обвалений тинок на стінах, поколені вікна, розвихрений солом'яний дах... Яке ж було здивування, коли всередині Марко побачив велику класу на чотири групи, де на стінах були картини екзотичних рослин та звірів, велика мапа півкуль, великий образ... Це вже було щось подібне до церкви. До речі, й піп увійшов у класу й почали співати молитву.

Виводивши за гуртом „Царю небесний“, Марко

затяг щось подібне до „а хто з нас, браття, буде сміятися, того будем бить...“ Стримуючи сміх Стьопа штовхав по під боки Марка, силкуючись повернути його до церковної мелодії...

Перші півгодини Марко з цікавістю слухав розповідь школярів про „Чудо в Кані Галілейській“. Ця розповідь про п'ятику переконала його, що зовсім не випадково школа й корчма мають зовнішню подібність. Коли ж піп почав розповідати про дальші мандри Христові, Маркові стало скучно. Він розгорнув Стьопову книжку, разом з тим став розглядати під партою малюнки. Захопившись книжкою, зовсім забув, де він перебуває, як раптом з усіх боків його почали штурхати школярі: „Встань, встань!..“

— Так куди пішов Ісус Христос?— наставив суворо очі на нього піп.

Марко здивовано підвівся, озираючись на своїх сусідів, що підшпитували йому, і раптом простодушно відповів:

— Чорт його знає!

У класі вибухнув регіт, а піп, розчервонівшись, люто викрикнув:

— На коліна!

Марко посміхнувся до класи й гордий з того, що на його долю випала кара, як і справжньому учневі, пішов у куток під грубу. Услід за ним прийшов і Стьопа, що так само не знав, куди помандрував Христос.

Стьопа почав колупати тиньк на грубі, а Марко присунувся до попівських гальош. Він виїняв з кишені свого шевського молотка й цвяшки і потай став прибивати їх до підлоги.

Лекція закінчилась. Не діждавшись дозволу, Марко шмигнув у двері. Піп стає у гальоші й, буди безсилий зрушити з місця, раптом гримнув на підлогу перед переляканою діворою. Ця подія спричинилась до того, що вчителька вигнала Стьопу зі школи до того часу, аж поки він не прийде з батьком. Знаючи

батьків метод виховання, Стьопа накивав кулаком на школярів-сусідів, а сам продовжував приходити кожного ранку під школу. В обідню пору він так само заходив до Марка і тоді, наробивши з волосу сілець, ішли ловити щеглів та чижів. Стьопа знав, що однаково батько зарахує прогули на спині, як за день, так і за десять — краще хай їх буде більше. Але трапилось так, що він заховав, як каже, усі кінці в воду.

Одного морозного ранку, посковзавшись на замерзлій калюжі біля школи, Стьопа вирішив піти в більший простір. Річка вже давно взялась заберезничею, і там привабливо було ковзатись, граючись з небезпекою. Але на цей раз він застав річку вкриту льодом від берега до берега. Стьопа мерщій побіг до Марка. Вони вже давно очікували цього моменту. Добравшись льодом на той бік під очерет, там можна поздіймати рибальські ятері, а ятір — це великий здобуток. Можна, приміром, заставити ятері в одні з дірок Стьопової клуні, позатикати всі інші соломою, окрім дірки, що над брамою, щоб крізь неї влітали горобці, а тоді, затахкавши мітлою біля дірки над брамою, маєш з півкопи горобців у ятері.

Лід лунко розколювався від кинутої грудки, але, не зважаючи на це, Марко розбігся з гори й як на лижах поїхав під очерет у старих Макарових шкарбанах. Він бачив перед собою ятері, і ніяка сила не могла б утримати його на березі. За його плечима, як на кур'єрському, проїхав Стьопа, вигукуючи: „І я бачу“.

Марко заздрісно поглянув у Стьопів бік, бо його ятір був гнилий. Раптом Марка охопив такий жах, що він не стямився, як перебіг назад річку, як опинився на горі: замість Стьопи на льоду лежала тільки його самотня чорна шапка.

Не сказавши нікому й слова, Марко виліз на піч і ввесь тремтів від якогось внутрішнього холоду. Він уже не злавив до роботи.

Увечері до Макара прийшла Стьопова мати. Чи не бачив, часом, Марко, де дівся Стьопа?

— Він пішов до школи,— відповів з печі Марко й ввесь затремтів від того уявного холоду, що його терпить під льодом Стьопа.

За два дні Стьопу ховали. І Макар, і Тетяна пішли на похорон, залишивши Марка з Ваньком. Як тільки вдарили похоронні дзвони, Марка раптом опанував такий розпач, що він уголос заридав, припадаючи до Ванька. Це єдиний друг, що лишився йому в житті.

В Весна — час, коли поєднується романтичне буйання природи з синіми злиднями. Уже впродовж кількох тижнів у Макара харчувались прозорою юшкою в приглядку з хлібом. Але якось за вечерею Макар весело підморгнув:

— Ну, синку, так узавтра зуби на полицю?

Марко сидів замислений. Звичайно, Макар десь роздобуде хліба, але чи має право він тут харчуватись, коли за весну не пришив ні одної латки?..

— Пішов би до матері, то хоч картоплі їв би вволю,— промовила Тетяна, ніби докоряючи за його нахлібництво.

Марко промовчав, але вранці він почав лагодитись.

— Дядьку Макаре, я вже піду від вас.

— Куди, додому?

— Додому,— похмуро відповів Марко.

— Іди. Та вибачай, що, може, коли накричав на тебе. Як схочеш — згодом приходить. Будемо знову латать.

— Та не сварись з матір'ю,— наказувала Тетяна.

Але того дня мати Марка і в вічі не побачила. Вона самотньо корпалась на своєму городі, покинута сином і людьми. Щоранку і до вечора тепер молилась Настя богу, щоб він повернув її сина, але бог, видно, егоїстично розкошував на своєму соняшному небі, байдужий до її зідхань.

Марко, вийшовши за ворота, повернув на леваду й левадою побрів геть-геть аж у поле. Там то там порались поодинокі люди, але Маркові увагу привабив ланцюг скарбових волів, що зорювали лан. Він сів над канавою, спостерігаючи, як до його наближались скрипучі тягла. Але ось на повороті до його гукнув скарбовик: „Придержи плуга“. Марко слухняно кинувся до чепіг Саковського самохода і, провівши його, повернувся до другого. Він побачив, що його поміч тут потрібна, і почав ходити за плугами з кінця в кінець, придержуючи їх на поворотах. Так він проходив до обіда. Парубки, порозв'язувавши торби, дали й йому шматок хліба. Марко їв черствий хліб, як найласіший марципан, але тут трапилась пригода, коли він мусів розділити й той шматок.

До гурту скарбовиків підпозвала якась бездомна сучка. В її очах світився ляк перед людьми, але голод тягнув до хліба. Зупинившись в кількох кроках, вона мовчазно благала очима. Та сука в селян не користується прихильністю. Вона водить за собою тічку, вибиває грядки, толочить коноплі. Парубок, ухопивши заноза, пустив нею в сучку. Заніз пролетів мимо, а сучка злякано перекинулася на спину, підійнявши в благованні лапи: змилуйся!.. Марко вражено підбіг до сучки, захищаючи її від дальших кривд своєю постаттю:

— Ня, ня!.. Ой ти, Сірко!—зразу охристив він її по сірій шерсті.

Сірка, визбиравши останні крихти хліба, почала вдячно цілувати Маркові руки.

Вони стали друзями.

Разом з Сіркою Марко пішов на толоку до пастишків. Там гуртом оглянули Сірку й констатували, що вона вагітна. Судячи по набряклих дійках, у неї буде шестеро цуценят. Марко заздалегідь розподілив майбутнє Сірчине покоління поміж пастишками й у завдаток одержав кілька шматків хліба й сала.

Він розділив свою здобич з подругою, пообдирав з неї реп'яхи й до самого вечора бавилися вдвох у ловитви.

На ніч пішли в скирту соломи, що під економією. Сірка мала доброго козушка й теплом гріла другові груди.

Щодня Марко приходив на толоку до своїх клієнтів за харчами. Сірка ж часом бігала харчуватись самостійно. Переважно вона ходила на панський двір під кухню, де у вилятих помиях траплялись ласі шматочки.

Якогось ранку Марко прокинувся від холоду. Сірки не було вже біля його. Завернувши голову в пазуху, Марко почав зогріватись з власного дихання. Раптом йому увагу відірвав уїдливиий собачий лемент на панському дворі. Собачі голоси покривав лютий Бізонів бас, а між ними надсадливий Сірчин писк. Марко схопився на ноги, але не встиг він пробігти й кілька кроків, як повітря розітнув подвійний постріл. Серце йокнуло Маркові: він знав удачу Чецького. Той хоч і був членом товариства захисту тварин, але тим статутом зобов'язував лише своїх наймитів не бити йому коней, а сам, коли заборонялось полювання на дичину, охоче полював на бездомних собак. Побоювання були не даремні. Недалеко від воріт панського двору в скривавленій пілюзі лежала Сірка. Увесь тулуб їй тремтів у передсмертних конвульсіях.

— Сірко! Сірочко...

Сірка глянула чорними, прозоро-щирими очима, як у дитини, наприжилась, щоб підвести голову, але зараз же нерухомо витяглась.

Не зміливши погляду, Марко стояв скам'яніло над трупом. Може, це та сучка, що про неї розповідав колись Стьопа й тепер Чацький так люто помстився? З очей Маркові скотилась сльоза. Він нагнувся і, взявши на руки Сірку, побрів з трупом на незорану кручу над річку. Вигріб руками ямку,

О. Довгаль — художник.

обережно засипав Сірку й зверху поставив на могилці вербового хрестика. Прощай, дружбо, прощайте надії!.. Тепер йому зовсім нікуди йти підживитися.

Марка охопила лють; він підвівся й люто глянув на економію. Під зеленим садом було розкинуте ціле містечко червоних дахів і між ними гордо випинався білий мезонін панського будинку. Туди попрямував Марко. Назбиравши по дорозі камінців, він заглянув крізь браму на панський двір. Від стайні до курятника повз паркан був протягнутий дріт, що визначав прив'язаному Бізону маршрут. Угледівши Марка, Бізон люто рвонувся на ланцюгу, як чорне страшне опудало, але з неменшою люттю підступив до його Марко й, як з скоростріла, випустив своє каміння в напрямку звіра. Деякі камінці важко гупнули об гладкі собачі боки. Собака вереснув від люті й болю, ладний зірватись з ланцюга, щоб за один ковть знищити супротивника. Марко безстрашно наступав. Він ще націлювся великим каменем, щоб роздробити ним хижу собачу пащеку, як несподівано хтось ззаду його схопив за руку.

— А-а, байстрюк! Злапав я тебе...

Марко впізнав Каролів голос. Він сикнувся вкусити сидівника за руку, але друга його рука без жалю вдарила Марка по зубах,—мусів скоритись.

Підбадьорюючи стусанами, Кароль привів Марка в панські покої.

В кабінеті сидів сам пан Чацький та його управитель. Чацький був статечна людина років під сорок, з круглою лиснючою головою, як слонова куля, де були вправлені гудзичками маленькі пронирилі очі. Обвислі мішки під очима свідчили про те, що пан Чацький іноді порушує правильну роботу серця.

Марко вперше побачив зблизу пана. Його велюрові чорні бриджі й білий піджак з блискучими запонками збуджували в Маркові вроджений пікет і ляк перед панами. Він незграбно скулився, як вовчечня, що його поставили на лиснючий паркет.

— Ось, прошу пана, той байстриук,— почав Кароль з своїм німецьким акцентом. Він виклав на Темидині терези усе каміння, що його викидав Марко на Бізона, три зламані щепки, зруйновані парники та безліч дрібних гріхів.

Чацький підступив до Марка не так вороже, як зацікавлено.

— Так за що ти бив Бізона?

— А нащо ви вбили мою Сірку?

— Твою Сірку? Було прив'язати, коли вона твоя, я ж не знав.

Марко мовчав, але в погляді Чацький виразно побачив його побажання: він охоче прив'язав би до стовпа його, Чацького, разом з управителем та Каролем. Така непримиренність малого хлопця привела в змішання Чацького. Він обурено промовив:

— Тепер ти лазиш по садках та б'єш собак по чужих дворах, а згодом підеш на шлях? Так? Роботи тобі вдома нема? За чим твоя мати дивиться?

— Його мати сама, мабуть, у вічі не бачить,— промовив добродушний на вигляд управитель, який був обізнаний з усіма новинами села,— не живе з нею.

Чацький допитливо примружив око. Голос йому знизився.

— Чому ж ти не живеш з матір'ю?

Марко понурив голову, а за нього відповідав той таки управитель:

— Не подобається йому, що вона гуляє... Кажуть, застукав її в корчмі з хлопцями.

Чацький раптом згадав про якусь справу й відвернувся до паперів на столі. На момент утворилася напружена тиша. Глухий Кароль, як сова, лупав очима, поглядаючи то на пана, то на свого заарештованого. Він нетерпляче очікував суворого присуду. То ж пан Чацький давно вже наказував йому привести перед його очі цього злочинця. Тепер спокутує байстриук і зламані грушечки і, зруйновані парники.

Але ж диво! Чацький зовсім незлосливо повертається до Марка і майже лагідно поклав йому руку на плече. Кароль напружує стул і з обуренням констатує, що пан розпитує байстрюка про те, що він робить, де живе...

— А ти б замість того, щоб пасти собак, доглядав мені за телятами, га?

Марко недовіжливо глянув з-під лоба, але, коли Чацький почав допитуватись його згоди, він пошепки відповів: „Добре“.

Побачивши Марка, що проходив двором разом з управителем, Бізон глянув, услід йому не менш незадоволено, ніж садівник Кароль.

VI Робота Маркові була звична. Впасти вісімнадцятеро телят на великому обшарі панського лану не так важко, до того ж більшість телят були сумирної швейцарської породи. Бувало котре й згедзькається — Марко не завдавав собі клопоту бігати за ним, — воно не перестрибне канави, що нею обведений лан, а, побігавши, знову повернеться до гурту. Марко міг спокійно собі лежати горілиць і слухати незримих жайворонків. Часом, коли яке теля цікаво підходило поглянути на замріяного пастуха, Марко закликав його до себе й частував жмутом трави. Йому подобались чисті телячі очі: вони нагадували йому Сірку. Коли деякі з телят заводили між собою боротьбу, Марко займав ролю арбітра: „Ану, Лиса, не піддавайсь“, „Поправсь, Манько...“ Іноді він сам увіходив у газард і, ставши на чотирьох лобом проти Мазька, заводив з ним боротьбу. В обід Марко зводив телят у двір на обору і йшов обідати на пекарню разом зі штатом панських наймитів.

Обіди на пекарні були мало що кращі за Макарові, але з часом, коли Марко зприятелювався з куховарчиною донькою Маринею, йому почали перепадати й ласі шматки з панського столу. Мариня була білява дівчина з зоряними очима, майже одноліток Маркові. Окрім Марка, на панському дворі не

було більше дітей, з ким би їй можна було гратися. Мариня почала супроводити Марка на поле, помагала йому завертати телят, разом з ним гонила до води, за це Марко у вільну хвилину добував для Марині з панського саду квітку чи яблук. Дивлячись на їх дружбу, скарбовики часто глузували: „Ми їх скоро поженимо“.

Раз за обідом хурман Давид запитав: „Так коли ж ми будемо гуляти на твоєму байстрюцькому весіллі?“

Марко так засоромився, що мало не вдавився картоплею і з цього моменту на довгі роки зненавидів Давида. Він почав сторонитися Марині, хоч вона йому видавалася наймилішою дівчиною. Не бачити її до вечора для Марка була мука, але, коли зустрічався при скарбовиках, він з байдужістю обминав її, а вночі мріяв про те, коли б йому мерщій вирости, тоді б він безбоязно спав з Маринею, як спить поруч з ним льокай з покоївкою, хурман з коровницею. Ті нічні оргії завдавали Маркові багато клопоту, і часом здавалось, що коли б за перегородкою не було Мариніної матері, він неодмінно пішов би до неї. Проте вдень, коли Мариня була з ним на полі, Марко не насмівлювався дотикнутись до неї рукою.

Така платонічна любов продовжувалась кілька років і знайшла тільки вияв весною, коли в Марка почав вискакувати на верхній губі чорнявий пух. За час Марко працював на короварні й на воловні, а цієї весни, збивши волові роги, перейшов у помічники до хурмана Давида. Коні йому більше подобалися, а до того ж на цьому дворі він частіше міг бачити Мариню.

Мариня тепер стала красуня з білявим ніжним лицем, яке буває в польської дівчини, що вигодувалась на ласощах панської кухні. Одяглась вона також в сукні панського покрою. До неї тепер залицялось багато парубків, і це підсилювало давні Маркові почуття підозрою та ревностями. Він став активніший при зустрічах з Маринею. Щоб прихилити

М. Новосельський — скульптор, „Блакитний“.

її до себе, купив їй шовкову хустку. Мариня повеличалася його подарунком, і з цього часу Марко став об'єктом глузувань скарбівників. Як і в дитинстві, він почав уникати прилюдних побачень з Маринею.

— Ти вийдеш сьогодні? — ніби ненароком кинув Марко, напуваючи біля криниці пару сірих коней.

— А цукерків купиш? — задиркувато промовила Мариня, яку вабила перспектива вечорниць на пекарні, де хлопці будуть частувати дівчат насінням.

— Пий, трутизни б ти напився, — замість відповіді гаркнув Марко на коня.

Мариня кокетливо посміхнулася й пішла геть. Але ввечері вона залишила гаморливу пекарню й вийшла в двір, де самітно блукав Марко.

Вони потай пройшли в панський сад. Кожне дерево видавалося гігантською білою квіткою. Трелі солов'їв разом з пахощами квітів били Маркові в груди, і від того паморочилась голова, увесь сад видавався тим біблійським Едемом, де блукала первісна пара людей. Його Єва шелестіла шовковою хусткою й кокетливо вихилялася. Вона не помилилась. Марко приніс їй цукерків, і тут на її долю припала далеко більша пайка, аніж вона мала б на пекарні. Марко обійняв Мариню за стан.

— Не гуляй з хлопцями. Ти ж знаєш, що я тебе люблю.

— Я вже не буду, слухняно відповіла Мариня, певна того, що Марко віддячить їй цю слухняність. Але за яку годину, не дивлячись на те, що Марко ненаситно цілував її, Мариня мало не позіхала. Вона охоче побігла б на пекарню, де був сміх і сальні жарти, але перспектива мати зиск від Маркової приязні була приваблиша за бажання розваги, й задля неї Мариня ладна була просідити до ранку. Коли це в алеї по жорстві шерхнули чийсь кроки. Схопивши Мариню за руку, Марко потяг її за собою в куші.

— Хто такий? — погрозово пролунав голос Чадького.

В одну мить Марко міг би бути поза садом, але ж з ним Мариня. Він вийшов з - за кущів на алею.

— Це я, Марко.

— Що ти тут робиш у цю пору? Знову прийшов ламати щепи? Чи хочеш, щоб я тобі в'язи зламав.

Стискуючи сучкувату палицю в руках, Чацький підійшов урівень до Марка.

Марко не відступив. М'язи йому напружились на обличчі. Якби тільки Чацький підніс руку, він зустрінув би відповідну одсіч. Чацький це зважив.

— Іди звідціль і щоб ноги твоєї тут не було.

Марко швидко пройшов алеєю й зупинився в тіні дерев. Він певний був, що пан не зауважив Марині, і, коли він відійде, Марко ще повернеться до неї, щоб скоротати решту ночі. Але Чацький тільки очікував, коли відійде Марко.

— Ану, голубко, виходь... Це ти, Мариню? Гарно, гарно, дівко. Куди ж ти? Як з парубком, то можна було стояти, а зі мною ні?

Марко злісно відчахнув з яблуні окрушину й розчавив її в руці.

Мариня йшла до виходу в супроводі Чацького, що вичитував її. Коли за Маринею зачинилися двері в пекарні, Марко ладний був схопити Чацького за горло, але він переждав за рогом, поки відійшов Чацький, і сам пішов спати на горище в стайню.

Заснути Марко не міг. Моментами йому хотілося запалити сірника, щоб спалахнуло сіно, стайня, щоб крик його обурення вирвався на поверхню пекарним полум'ям. Але опритомнів. Тоді б він напевне не побачив Марині.

Вранці, коли потрібно було засипати оброку коням, що мали везти Чацького до міста, Марко спав. Хурман Давид з криком розбудив його. Коні не чищені, фаєтон не обмитий. Але Марко не квапився виправляти своє недбальство. Тоді Давид зауважив, що кінець - кінцем ну його к чорту з такими помічниками, й пішов зі скаргою до пана.

— Зараз поклич його до мене, — скрикнув той.

Марко з'явився в передпокій, що завжди викликав у ньому острах своїм лиснючим паркетом та позолотою, але сьогодні він був спокійний і навіть трохи задиркуватий.

— Ти будеш ночами спустошувати мені сад, а вранці спати до півдня? За це я повинен тобі платити?

— Я роблю, — лаконічно кинув Марко.

— К чорту з такою роботою. На кузню до Єндруха. Він тебе навчить, як робити. Марш! — з притиском по-військовому скомандував Чацький.

Марко незграбно повернувся й побрів двором, як віл, що його випрягли з ярма, для того, щоб відправити на заріз. Його зовсім не вабила перспектива бути молотобійцем. Робота на чорному дворі віддаляла Марка від Марини, а сама кіптява кузня й співробітництво з деспотичним Єндрухом принижувало його у власних очах. Єндрухів помічник Онисько був нехлюя, що завжди ходив у лиснючому одязі, з брудними від сажі руками й обличчям. Ониська певне не покохає жодна дівчина.

Уздівши молотобійця, якому руки зійшли б за добру пару молотів, Єндрух пройнявся вдячністю до пана. Нарешті пан звернув увагу на його скарги й прислав кого слід. Тепер робота піде йому. Але в силу своєї звички він з першого кроку облаяв Марка. Марко роздмухував горно так, ніби хотів, щоб розірвало міх і саму кузню.

— Бий! — крикнув Єндрух, поклавши на ковадло червоне залізо.

Марко схопив півпудового молота й — з розгону — вдарив одночасово по залізі й по обценьках з такою силою, що залізо й обценьки вилетіли Єндрухові з рук. Єндрух весь облився потом. Піднявши вгору прищемлені пальці, з роздзявленим ротом, в якому застиг крик, він вибіг надвір. Здавалось, йому на завжди відняло мову. Яку хвилину він ходив перед кузнею, розводячи руками, як причинний. Але ось

він зідхнув, витер рукавом з лоба піт, переступив назад поріг до кузні і майже лагідно, знесиленим голосом, як після приступу гарячки, промовив:

— Іди ти к чортовій матері!

VII Після інциденту в кузні Марко певний був, що його відішлють за Єндруховою адресою. Якби це трапилося, можливо, що червоний півень стрепенувся б над панськими будівлями. Але, на диво, управитель відіслав Марка лише на ферму пасти лошаків разом з старим Явдокимом. Прихований бунт у Маркові вщух. Ферма благодійно впливала на його нерви. Тут не було служак, що завжди глузували з байстрюка. Увесь штат ферми складався з ланового, коровника та Явдокима. Дві скарбові хати, обсаджені ясенами, стайня, короварня та порожня воловня, а навколо степовий простір, тільки на сході око впирається у березовий гай сусіднього пана. Правда, весною ферма кишить скарбовиками, що приїзять сюди на польову роботу: тоді вода в криниці вичерпувалась аж до мулу, а вночі вогні спалахують, як у купальський вечір. Але тепер вечорами тиша, крізь яку чути, як ремигає у короварні яловий товар. Зрідка заїрже на оборі котрий з лошаків. Як втілення спокою, стоїть денебудь під ясеном кремезний бородатий Явдоким, попихуючи свою люльку, а під кущем калини за стайнею лежить горілиць Марко, вдивляючись в бездонну зоряну глибіню. Він задоволений був зі спокою, але в глибині десь муляло бажання бачити біля себе Мариню. Він марив нею, іноді стогнав уночі, але побачення відкладав до того моменту, коли зможе купити їй якогось гостинця. Може, навіть він скоро зможе відкласти стільки грошей, що й одружиться з нею. Життя з Маринею на фермі в далині від людських очей було б здійсненням його найбільшої мрії.

Якогось дня приїхав на ферму по соломі Яків Манько. Це була людина сумирної вдачі. Він покірливо

Касіян — графік.

ходив з похиленою шиєю у ярмі своїх обов'язків, як і доручена йому пара волів. Він ніколи нікого не займав, радий з того, що його не займають. Марко був приятний до Якова.

Закурили, розговорились про новини в дворі. Кажуть, приїздить скоро пані з донькою. Покоївка пішла на пекарню, а за покоївку стала Мариня. Льокая Івана розщитав пан.

— Так Мариня за покоївку?— збентежений перепитав Марко.

— Авжеж. Чого ж це ти не заглядаєш? Вона перепитує про тебе,— промовив Яків, щоб догодити своєму співбесідникові.

Приховуючи свої справжні почуття до Марині, Марко утримався від дальших запитань. Те, що вона стала за покоївку, одночасово й тішило й бентежило його. Їх родинний заробіток має збільшитись удвічі, але ж її перебування біля пана, особливо тепер, коли пані у від'їзді— погана ознака. Чацький має звичку обирати собі гарних покоївок, і на цьому ґрунті у них часто виникали суперечки з панією Лізою. Правда, товста пані Ліза, що хворіла на серце, переважно їздила по курортах і не могла особливо перечити Чацькому. Але ж вона скоро приїздить, а Мариня ж навіть перепитує про його...

Цілий день Марко ходив біля лошаків як у напівсні. Явдокимові погукування здавались відголоском якогось потойбічного, нереального світу. Марко скакував на свого гнідого Кобця й, ніби граючись, заганняв розпорошених лошаків.

День був барвистий і безконечно довгий. Увечері ж, як тільки згасла Явдокимоза люлька під ясенем, Марко вивів з обори Кобця й подався в ніч до села. Коня він поставив під частоколом панського саду, а сам звичайним рухом перестрибнув частокіл і поміж темних силуетів дерев почав пробиратись до освітленого будинку. Кущі бузку вигідно його маскували біля порозчинених вікон. В панському

домі не видно було жодної живої істоти, хоч лізь та грабуй. Марко вже думав пройти до пекарні, як несподівано за рогом у вікні він побачив Мариню. Мариня чепурилась перед люстерком. Вона була надзвичайно приваблива з розпущеними кісми в синій атласній сукні з білими лацканами, що робила її подібною до панянки. Марко, не насмілюючись наблизитись до вікна, зупинився. Чи схоче Мариня його прийняти, буди такою пишною? Але ось вона замилювалась на свою вроду й посміхнулася, здавалось, просто до Марка. Він кинувся до вікна, ставши на підмурок.

— Мариню!

— Ай! — скрикнула не своїм голосом Мариня.

— Тихше, це я. — Але було вже пізно. В кімнату з рушницею в руках убіг Чацький. Марко, як гумовий, відскочив від стіни й шарахнувся у куці: за ним сягнув постріл. У дворі заlementsував Бізон, здійнялися крики на сполох. Коли ж позбігалася двірня, Марко лопотів уже на своєму Кобцеві в степу, лаючись у голос сам до себе: „Вона ж бачила, що то я був“.

Вранці, вигонивши лошаків з обори, він люто шмагнув пугою неповоротну племінну кобилу:

— Но, ти, Насте беребувата!

Для кобили це були нові хрестини. В цей день Марко кляв увесь світ, а найбільше свою похитливу матір, що сплodiла його, не спитавши в його на це дозволу. Всі жінки від його матері й до Марині здавалися тепер продажними тварюками, яких він охоче шмагав би пугою. Життя на фермі було б зовсім нестерпне, коли б доля не подарувала йому тієї крихти втіхи, що прийшла за кілька день.

На ферму привели нового коня. Це була на вигляд непоказна тварина, гнідої масти, що її Чацький недавно перекупив у якогось панка, а той виіз її від черкесів, що живуть у степовій частині

Північного Кавказу. Черкас, здавалось перейняв усю бунтівничу вдачу кавказького племені. Як тільки скочив на нього хурман Давид, щоб продемонструвати перед паном своє вміння об'їздити коней, Черкас туж мить став гопка, а в другу він шарахнувся в бік, і Давид, як опудало, вилетів з сідла, залишивши в стремені одну тільки ногу. Під крики двірні кінь гасав по двору, а Давид мимоволі демонстрував циркову джигітовку на одній нозі. Але ось кінь уздрів відчинену стайню й як куля розігнався туди, погрожуючи розкрити Давидові голову об одвірок. Настала страшна хвилина Давидового похорону. Раптом, майже перед самою брамою, нога Давидові висковзнула з чобота й він гепнувся об землю, як лантух. Чацький тоді власноручно випалкував Черкаса й наказав одвести його на ферму.

Слухаючи розповідь наймитів, Марко замиловано поглядів на бунтівника. Яка шкода, що він не роздробив голову Давидові, чи, принаймні, його панові.

До півдня Черкас сумирно проходив стреножений в табуні лошаків. Він був такий засмучений з обротею на писку, що жалко було на його дивитись. Марко розстреножив його. Ту ж мить Черкас вдячно підкинув задком і почав гасати навколо табуну, але тільки побачив біля себе вершника, випростався й побіг до гаю. Марко не відставав. Але даремні були його заходи. Прогасавши добру годину по гаю, він безпорядний вернувся до Явдокима. Явдоким ладний був загризти Марка своїм останнім зубом, що залишився йому в роті, але тим, видно, справі не допоможеш,— він послав Марка на економію до пана за допомогою.

Чацький саме святкував з гостями приїзд своєї дружини.

Почувши про новий Черкасів вибрик, декілька чоловіка виявили бажання взяти участь у ловитві того дикуна. Чацький лютував.

Я його застрілю,— і, почепивши на плечі рушницю, він подався наперед ватаги вершників.

Черкас тихомирно пасся серед гаю, як на його наскочила орда. Не довго міркувавши, він майнув у куші. Вершники за ним. Важно вигнати його з лісу. Але Черкас, тільки добіг до узлісся, круто повернув назад і, маневруючи поміж вершників, знову зник у гущавині. За півгодини всі стомились від безрезультатних ловів. Послали за посторонками на ферму. Зробили з мотуззя обору. Але загорода була то занадто висока — Черкас, пригнувши голову, пролазив крізь неї, — то занадто низька — він перестрибував. Після останнього випадку розлютований Чацький наздогнав Черкаса в кущах і підніс рушницю, але ту ж мить за неї вхопився Марко:

— Ви сказились?..

— Геть! У мене ще стане набоя й для тебе.

Марко не випускав рушниці. Очі обох збіглись на герць, і вже не знати було, хто в кого мав стріляти. Тут над'їхав третій вершник.

Другого дня Черкас вийшов з гаю й повільним кроком прийшов до табуну. Обурений з його поведінки, Марко підкрався поміж лошаками й шмагнув Черкаса пугою, але так невдало, що батіг заплутався коневі на шиї. Ту ж мить Черкас став, як укопаний, ніби просив вибачення за всі прикrostі, що їх заподіяв пастухові. Марко був уражений. І вже замість того, щоб ударити вдруге коня, він лагідно потріпав його по шиї й почагував жмутом конюшини. Цей секрет ловити Черкаса він затаїв від Явдокима. Він волів би здичавіти йому геть усі коні, щоб назавжди розпорошити по степу.

Вісті з економії були безрадісні: Чацький щодня сварився з панією із-за Марині. До розв'язання конфлікту пані притягнула куховарку — Мариніну матір, — але Мариня нехтувала загрозами й пані, й матері, — вона мала заступника в особі Чацького. В домі вона була така ж панянка, як і панна Німфа, лише з тією ріжницею, що не вміла ані читати книжок, ні грати на піяніні.

Рубан — графік.

Марко тепер кожного ранку шмагав пугою кобилу Настю, щоб зігнати на ній свої почуття мізантропа. Та Настя обурювала Марка на кожному кроці, граючи з молодими огирами.

Якось, лежавши в долині серед польових квітів, Марко стишився. Він уже мріяв про жінку, яка своєю вродою і вдачею зовсім не подібна ані до Марині, ані до його матері. Така жінка напевно десь є. Від цієї певности він уже міг спокійно споглядати, як парувались біля нього жовтобрюшки, як, граючись, лошаки спинались один перед одним на задні ноги.

В стані такого марення він поглянув у бік села, і ту ж мить крізь його організм ніби пробіг електричний струм. Степом верхи на коні наближалась Мариня. Але в другий момент Марко вже тверезо зважив, що Мариня ніколи не сяде на коня — то була лише панянка Німфа.

Панянка ще здалеку привітно махала рукавичкою своєму давньому знайомому Явдокимові. Вона граціозно зіскочила зі свого стригунця й завертілась поміж лошаками, як смугляве чорнооке бісеня, частуючи кожного з них цукром. Явдоким з докором дивився на прихильну панянку: люди ж, власне, заслуговували мати ці ласощі. Марко так само похмуро розглядав її чорну сукню з білими лацканами. Але панянка не зважала на людей. Вона любила тварин, пестила їх, обіймала за шию.

— Явдокиме, а де той Черкас?

— Он-до-о, гризе лошака, бодай він здох!

Німфа наблизилась до Черкаса, але він безцеремонно кивнув до неї задком і відбіг.

— А я б хотіла на йому проїхати.

— Боже вас борони! Щоб сіли, то й кісток не залишилося б.

— На цій о, Насті вам їздити, — вставив уїдливо Марко.

Явдоким суворо покосився на Марка, а панянка

зупинилась на йому двома лютими звірючками. Марко, іронічно посміхаючись, видержав погляд.

— Осідлайте зараз мені його! — тупнула ногою панянка до Явдокима.

— Що ви? що ви? — замішався той. — Та його ж ніякий чорт і не зловить.

— А я хочу, чуєте?

Марко мовчки пройшов поміж лошаків, закинув Черкасові на шию бича й привів його до стригунця.

Від здивовання Явдокимові випала з рота люлька. Він піняво напався на Марка, але Марко вже мав заступника в особі панянки.

— Я так хочу, чуєте? Не ваше діло. Сідлай!

В супроводі Явдокимового лементу Марко стягнув під животом Черкасові попругу й, придержуючи коня за вуздечку, з уїдливою посмішкою підсадив панянку. Черкас метнувся в бік, мало не наскочив на Явдокима, потім ще момент стояв гопки й як стріла полетів у степ.

Явдоким підбіг до Марка й гостро почастував його нагаєм:

— Тепер лови його, сукин син!

Марко в одну мить сидів верхи на Кобцеві. Він подався навпростець до Черкаса через канави. Ось уже видно, як Черкас, закусивши удила, з кривавими очима летить на Марка. Марко придержав перед канавою свого коня, певний, що як тільки стрибне, він розминеться з Черкасом. Враз Черкас сягнув через канаву й панянка хляпнулась йому на шию, але Черкас став навдибки, а панянка, випустивши стремена, перелетіла йому на круп. Марко припустив коня й ту ж мить підскочив до Німфи й, як ляльку, підхопив він її на свого коня. Черкас, розвіявши хвоста, гасав на волі.

— Пусти мене! — скрикнула сердито панянка, опритомнівши.

Марко з незмінною посмішкою зсадив її з коня і мовчки експортував до Явдокима.

— Дайте мені своє сідло!

— Нехай тепер ловить,— бурчав Явдоким, здіймаючи сідло,— я ще побалакаю про його з паном...

— Не ваше діло! Я сама так хотіла,— злісно викрикнула Німфа.

Марко мовчки стреножував коня. Вже коли панянка сховалась за обрієм, він мимовільно зиркнув на свої руки, де ще відчувався дотик пручкого жіночого тіла. Біля нього, здавалось, лишився ще запах парфум.

VIII Осінь того року була плодюча подіями. Почалась війна з німцями. Чацький, як офіцер запасу, був покликаний до війська. Випровадивши чоловіка, пані Ліза розщитала Мариню. Мариня пішла служити до міста. Туди ж поїхала до гімназії й панна Німфа. Чимало скарбовиків випустили з рук свої баготи, щоб узятись за рушницю.

Марко, здавши лошаків на Явдокима, знову повернувся до економії. Цілу осінь він возив до міста пшеницю й, за прикладом досвідчених служак, чимало заробляв на тому. Але йому ні на кого було тратити тепер ті гроші. Вечорі він почав проводити з компанією парубків у Гельмановій корчмі, де вже нічого не можна було дістати спиртного, окрім „ханджі“. Гельман, як досвідчений хемік, перетворював кожні півпляшки синього денатурату на повну пляшку каламутної рідини. Даремне там на етикетках малювався людський череп з двома кістками, як пересторога смерті—Марко пив. Він не вірив у смерть і одночасово його не задовольняло життя. Марко був чорновусий красунь, але йому ні до чого було прикласти своєї краси. Він ненавидів жінок, ненавидів людей взагалі. Одні дивились на його зневажливо, як на бездомного байстрюка, другі обминали його, боячись зустрінутись з лютим поглядом. Марко почував, що навіть спільники його водять з ним компанію лише тому, що він напуває їх за свій кошт. А взагалі він не знав, чого йому бракувало, й намагався затамувати ту підсвідому гризу денатуратом.

Напившись, Марко лютував, заривався до бійки з своїми компаньйонами, бив шклянки, а одного разу побив Гельманові вікна. Другого дня він заплатив за вікна, але Гельман став боятись Марка, як вогню. Він підполював хлопців, щоб ті держали Марка на припоні, й хлопці, горді з того, що їх компанію вивершує таке пугало, ходили з ним по селі, як з яким дивовижним звіром. Вечорами вони вже обминали Гельмана, а взявши „ханджі“, заходили до Московки Якилини. Тут можна було застати чимало хлопців та дівчат, але дівчата давали завжди перевагу Марковій компанії — це були найбільші буяни й найщедріше частували ласощами. Проте сам Марко не зупинився ні на одній з них. В його ролі увійшло розплачуватись грішми, і тим він задовольняв своє честолюбство.

Взимку, коли з економії була перевезена пшениця і овес, Маркові ні з чого стало житися. Він лупив коней, лаявся з скарбовиками, а ввечері нудився з своїми приятелями у Гельмана. Хлопці не привикли сидіти нічого не пивши. В такі тверезі хвилини їх лякав привид війни. Вже відбулося два призови, і в напруженій атмосфері стояло передчуття нових. У кількох родинах позбулися вже синів та господарів, а натомість придбали каліку. Панахиди й молебні стали єдиною розрадою скривджених родин. Щонеділі дзвін скиглив зловісно, як пугач, над хатами зажуреного села. Але для тих, у кого буяла ще сила, була потреба крику й чвар, як підсвідомий протести проти насильства й згуби.

Весілля Каплунової доньки Меланки, в такий час, було якимось глумом над тими, кому воля вже писала смертні вироки. Музика лунала в селі, як сатанинський регіт у країні горя й розпуки. Під її звуки не одна московка заливалася сльозами, обіймаючи своїх потерчат, не одна мати в знеможі заламувала руки, споглядаючи фотографічну картку сина, зодягненого на смерть у військову одіж.

Я. Руденський — техніка книги.

Хлопці, випивши перейму, не могли заглушити насадивим співом свого внутрішнього крику. Вони юрбою ввернули на весільний двір.

— Грай, музико!..

І танки пішли, що аж зальодянілий сніг розлітався іскрами.

— Марко похмуро споглядав, як боязко зникла в хату Меланка в одязі молодої, як старий Каплун клопітливо бігав до комори, щоб навантажитись суліями заправленої „ханджі“.

— Хлопці, бачите? Нам дали дві пляшки, а самі барилами жлуктять.

Цей натяк зараз же знайшов відгук у спраглих шлунках.

— Марко й Корній, катайте до його! П'ять пляшок — не менше.

Каплун саме вітався з сватами, щоб перехилити за їх здоров'я чарку, як мову йому перервав Марко. Хлопці хотять ще горілки. Каплун зневажливо кинув через плече:

— Скажи своїм хлопцям, що як вони в мене ще вип'ють сьогодні, то їх нападе... Нехай там танцюють, поки не вимів мітлою за ворота. Он хлопці воюють, а паршуками греблю гатять.

— Дядьку, — скипів Марко, — ви зо мною ще не мірялись.

— А давно я тебе за вуха крутив?

— Коли ви не дасте п'ять пляшок, то сьогодні я вам в'язи скручу.

Після цієї Маркової репліки в хаті настала така тиша, що чути було, як зойкнули шклом золоті образи. Але Каплун не розгубився. Він хижо підступив до Марка і, струсивши його за барки, скрикнув крізь зуби:

— Байстріюк ти паршивий!

Марко хрюснув Каплуна поміж щелепи. Ззаду ж Марка по голові хтось пляшкою. Корній, вибігши надвір, наробив лементу. З десяток хлопців увірва-

лося в хату з кілками та камінням, і почався бій. В низькій хаті було тісно для крику й зброї. Вікна й гості вилітали надвір. Молодій хтось обірвав фату, молодий вискочив надвір з розбитим переніссям, старий Каплуна стогнав під Марком, а компанія лютувала в спорожненій хаті. Били посуд, сулії з горілкою... Хтось заправив кілка в комин і вивалив чималу щербину. Лемент рознісся по всьому селу. До Каплунової хати прибіг староста, стражник і кілька десятників.

Дехто з хлопців устиг утекти, але Марка з трьома підручними зв'язали й повезли до волости. Услід за ними повезли й Каплуна до лікарні.

За кілька днів у холодній хлопці зовсім витверзлилися. Їх хвацький парубоцький одяг дуже мало зогрівав, а харчі, як не рахувати гарячих ляпасів, що ними частував урядник на допиті, складались з шматка черствого хліба й відра води, яка дуже скоро замерзала. Хлопці були голодні, як не один пес у світі. З дня на день вони сподівались підмоги від своїх батьків, але батьки, будучи чесними господарями, зовсім не намірювались потурати безпутству своїх синів. Хлопці кляли цілий світ взагалі і своїх батьків зокрема. Але Марко був мовчазний і терпеливий. Йому ні звідки було сподіватися підмоги, він задовольнявся думкою, що в дану хвилину Каплун не краще себе почуває за нього.

Аж несподівано прочинились двері, вартовий гукнув:

— Палій Марко!

Марко не здивувався б так, як би йому прочитали смертний вирок за поневічення Каплуна, як здивувався він зараз. Але ж це був факт. Вартовий дав йому торбину. Розгорнувши її, Марко побачив різних печив шматки хліба, які звичайно подають жебракам, кілька закодулених вареників, пиріг... І ту ж мить Маркові хвиля сорому й обурення залляла обличчя. Він залишив торбу в розпорядженні товаришів і

хропнувся на нари. Невже вона дійшла до такого? Який чорт просив у неї цієї підмоги? Тепер краще йому зогнити в тюрмі, аніж повернутися на глум до села. Що тепер скажуть про його хлопці?

Марко потай глянув з темного кутка, певний, що він впіймає в їх очах приховану іронію, але, крім вдячності до фортуни, вони нічого не виявляли. Щелепи їх жадібно розминали мерзлий хліб.

— От так поталанило!

Корній, запихаючи за щоки пирога, підійшов до ґрат.

— Спасибі, тіточко. Таких пирогів я ще зроду не їв... Марку, тебе мати хоче бачити.

— Скажи їй, нехай іде к чорту або й далі,— вибухнув Марко так, що було чути за ґрати; обурений він повернувся до стіни.

Товариші здивовано глянули йому в спину, але їм ніколи було розмислювати над взаєминами матері й сина.

Посиніла Настя, ще постояла кілька хвилин під холодною, кинула страдницький погляд на ґрати і побрела вздовж містечкової вулиці лахмітна, пригноблена. Вона б хотіла заплакати, але та гаряча капля жалю, що впала їй в груди, зараз же перетворилась в тупий біль, не знайшовши відгуку в охолодженому тілі. Настя пішла на чужі села, щоб поповнити невдячну витрату.

Хлопці скоро повернулись до Лепехівки. Всидка в холодній лише збільшила їм парубоцької пихи, як посвята в лицарі; після цього їм личило ходити щодня п'яними й вередувати в селі. Але судовий вирок, за яким вони мали сплатити Каплунові всі збитки, ставив їх у дуже скрутне становище. І ось однієї ночі в Паламарчука пропало три мішки пшениці. З вуст у вуста переказували імена злодіїв, але не зловив — не говори вголос, бо ще вікна будуть биті.

Покражі в Лепехівці стали звичайним явищем. В того вкрадено пашню, в того кожуха, в того

коні... Якоїсь ночі чули крик за селом на шляху, як когось грабували. Але що більше було скривджених, то частіші були відвідини Гельмана, то гучніше бувало на досвітках у Якилини. Це був бенкет підчас чуми.

Війна, роздявивши гирла гармат, одчайдушно ревла, вимагаючи для поживи нових жертв. З усіх закутків Російської імперії гадюками повзли поїзди по розхитаних рейках до західних кордонів, начинені людьми для убою. Заовлення головного штабу на нові партії м'яса розпорошувалися в такій силі паперу, що його вистачило б для передруку тієї всеросійської літератури, а електричної енергії стало б на те, щоб освітити її найдальші закутки.

І ось на весні одна з чергових іскр тієї всесвітньої хмари розрядилась над Лепехівкою. Знову хлинули сльози і лемент. У спискові, що його одержав з волости староста, був Марко, Корній і ще до них кілька десятків юнаків.

Другого ж дня, після того як оголошено призов, Марко зламав свого наймитського батога й пішов геть з панського двору. Бачивши беззбройного бунтаря, Бізон хижо вишкірив до нього зуби й, погрожуючи йому в дорогу брязкотом ланцюга, грізним опудалом став на варті панського добра.

Востаннє в Якилини були досвітки. Дівчата, що деякі з них діували першу весну, з прихованим ляком поглядали в перспективу. Їх коханці, може, ніколи вже не повернуться, їх тіло, може, ніколи вже не зазнає пестошів.

Хлопці з удаваною байдужістю закривали очі на майбутнє. Вони жартували, реготались, але щелепи їм перекошувалися; в погляді блисне лякливий вогник, і хлопець починає крутити цигарку.

— Не журись, Тетяно, мене не вб'ють. Як попаде куля в лоб, то відскочить, а в рот — можна виплюнути.

Тетяна глянула на парубка крізь димову завісу й враз очі їй набрякли сльозами. Притуливши хустку

до рота, дівчина одвернулася в куток, за нею друга, третя, хтось зойкнув уголос, і враз у хаті зріс такий лемент, що від жалю, здавалось, повинні були розтопитись залізні цвяхи, що на них висіли образи та картки вояків.

— То ще дурні кури розкудахкалися! Став „ханджу“ на стіл.

І „ханджа“ стала справді цілющим напоєм.

Хай там сплянуть очі, хай смерть, але сьогодні вона давала забуття. Хлопці пили шклянками. Дівочі голоси щодалі ставали безжурніші, а хлопці похитливіші.

Нараз пиятика перейшла в дику вакханалію. Хтось загравав качалкою по рублі; хтось брязнув пляшкою, й серед хати завихрився танок, як гарячий самум у пустелі. Душно було грудям, мліло спрагле тіло. Парубки розривали на грудях сорочки, дівчата заковчували подолки. Рик самців і вереск самиць зливався в монолітний крик жаги життя.

Вранці похоронно вдарив дивін. Хлопці з поживками обличчями й помутнілими очима, як отара баранців-однолітків, покірливо посходилися до церкви, щоб вимолити собі на дорогу щасливу долю.

Марко, вийшовши за Якилиніні ворота, відчув таку розпуку в якій, здавалось, ніяка церква його не втішить. Хотілося, щоб це була рука когось близького. Марко згадав про шевця Макара.

Поминувши церкву, він зайшов до Гельмана і взяв пляшку рідини та повну кишеню цукерків.

Ванько, що вже тоді бігав у штанцях, довго після того згадував дядька Марка та його подарунок.

Марко гуторив з Макаром за пляшкою „ханджі“, тимчасом як Тетяна готувала йому на дорогу торбину.

— Не журися! Не ти один... Може, за день-два й мене потягнуть. Такий час настав. Дякуй богові, що не маєш ні жінки, ні дітей...

Раз така неминучість, то на що може нарікати Марко? Він покірливо взяв подаровану йому сакву

й з якоюсь теплою радістю відчув Тетянину сльозу на своїй щоці.

— Та зайди хоч з матір'ю попрощайся!..

Вже впевненим кроком пішов Марко на збірний пункт під корчму. Тут стояли вимощені соломою вози. Підпили некрути вешталися поміж натовпом, прощаючись з батьками та родичами. Коло того дівчина, коло того сестра чи мати, а Марко, кинувши клунок, став біля воза, як вартовий. Він дивився кудись поверх натовпу, але якось мимоволі глянув на розвалені ворота і зір йому розгубився.

— Якого чорта ми тут стоїмо? — зісно викрикнув він до старости й рішуче повернувся спиною до воріт.

Там стояла старцювата Настя. Вона давно вже виглядала Марка, придержуючи для нього в руках клунок з найкращими шматками людського столу, може, навіть поцілує його на дорогу, але, побачивши, що вже інша мати наготувала її синові, вона не посміла підійти з своїм жебраним.

— Ну, хлопці, з богом! — благословив староста.

Настя вже даремне силкувалась розпізнати в тій метушні Марка. Лемент і пісня буяли на майдані.

— „Прощай, деревня, прощай, Кавказ...“

З тлуму вирвалась одна хура, за нею друга, третя... Повз Настею проgrimів некрутський обоз, але побачити там Марка так їй і не пощастило, лише на віддаленні вона розпізнала його сильний голос, що покривав хор:

— „Прощай, девчонка, в последний раз“...

Настя приголубила в грудях той голос і ще довго стояла похилена над розваленими ворітьми.

IX У жнива Лепехівка була безпорадна. Чоловіків витягла війна. Залишилися старі, малі та каліки. Добре, як у господарстві був підліток, а то в більшості самим жінкам доводилося косити й возити. Там голосить жінка на шляху над перекинутою хурою снопів, там клене світ, упавши безсидо

на покiс бiля ввiрваної коси... Майже кожний день в селі була новина: той ранений, той убитий, той пропав у безвiсть.

Лише кривий Пантелимон був незадоволений з малих розмірів війни. Вийшовши з стiльчиком на одній нозі на вулицю, він зневажливо казав:

— Що це за війна?... Як було у нас під Плевною... Коли б це Скобель, то йому й на сніданок мало гавстріяки. Приїжджає бiлий цар... Узять Плевну!...

І ця його розповідь про бiлого царя, для якого він офірував свою ногу під Плевною, набридла сусідам, як казка про бiлого бичка. Старе—як мале. Попробував би він посидіти замість холодочка під гуркотом дванадцятидюймовки.

Навіть пані Ліза почувала скруту. Цього літа вона нікуди не виїздила на курорт. Підупале господарство потребувало хазяйського ока, а сама пані Ліза ледве розпізнавала пшеницю від кукурудзи. Але на щастя в самі жнива приїхав у відпустку пан Чацький. Вплив війни на йому позначився тільки золотими наплічниками з двома зірками. Був життєрадісний, повновидий. Він не сумнівався, що німців скоро поб'ють, і енергійно взявся за налагодження господарства. Штат службовців поповнив полоненими австрійцями, знизив платню поденних, зробив сувору догану управителеві.

Все було налагоджено, й пан Чацький був би зовсім спокійно повернувся до свого запасного полку, коли б напередодні його від'їзду не з'явилась у покої Настя. Вже сама її поява збентежила Чацького.

— Тобі чого тут треба?

— Я до вас, паночку... поговорити про Марка.

Чацький обдав Настю поглядом, який без слів наказував їй забратись якнайдалі з-перед його очей, але, покосившись на пані Лізу, він одвів Настю до свого кабінету.

— Ковалишин писав, що його вже посилають на

позицію,—почала Настя, витираючи сльози,—Він же ж у мене один... що я буду робити нещасна.

Чацький, стукаючи олівцем по столі, перервав її:

— Такий обов'язок кожного салдата. Може, мене ще скоріше вб'ють...

— Але ж ви офіцер... Кажуть, ви десь у тилу. Ви б його взяли до себе за денщика, абощо...

Чацький кисло посміхнувся:

— Коли б я мав право перекидати людей з однієї частину в другу, я б це, може, й зробив, але я його не маю.

— Коли б ви захтіли — ви можете. Ви начальство...

— Нічого я не в силі зробити. Не плач, Насте, не твій тільки. Он і Ковалишин, і Довганів...

Чацький почав перераховувати лепехівців, що в них забрали синів-одинаків, як несподівано запалі Настині очі виповзли з орбіт,—вона скрикнула:

— Але ж він... і ваш син!

Чацький заляк. Його ніби вразило це викриття й ця рішучість на зморшкуватому обличчі, що було досі так плаксиве й немощне!

— Насте! Коли ти хочеш сидіти в моїй хаті й користуватися з мого міста, щоб я більше не чув.

— Нехай згорить вам і хата, й той город!.. Я розкажу пані! Я розкажу людям!.. Нехай знають, який добрий наш пан. Я мовчала. Тепер не мовчати-му... Ти сплотив сина — тепер загубити його хочеш!..

— Замовчи, стерво! — люто прошипів Чацький, затискаючи рукою Насті рота.

На цей лемент до кабінету вбігла пані Ліза.

Настя, витираючи сльози, вже причитувала:

— Ой горе мені, бідолашний! Нащо ж я його породила на згубу?..

Чацький прийняв миролюбну позу утішника:

— Все, що можна буде зробити, я зроблю. Пробую взяти його до себе.

— Візьміть, панечку! Я за вас вік буду бога молити.—Настя горпала до руки Чацького, потім до руки пані Лізи.

Пані дивилась на її тужне обличчя й сама ладна була розридатись.

— Не плачте, Насте! Хіба, думаєте, мені легко оце його випроваджати?

— Ой тяжко, пані, тяжко!..

Пані була задоволена з добродійства свого чоловіка. Їй шкода цієї нещасної матері. Охоплена вдячністю й передчуттям розлуки, а очима повними сліз і ніжності, вона повиснула чоловікові на шиї.

Марків полк уже склав присягу на вірність імператорові і за який тиждень мав вирушати на фронт. Ця перспектива Марка зовсім не турбувала. Він уже добре навчився влучати в ціль і нічого не мав би проти того, щоб замінити її живою людською постаттю. Просто ж цікаво!.. Десять майнула людина — ти її на мушку й нема. Або атака. Лютий німчуга стане перед тобою з багнетом, але вдалий випад, і вже російський багнет сталевим вужем поліз супротивникові в груди. На маневрах у двобої Марко завжди вибивав багнета своєму товаришеві, навіть сам чотовий командир не встояв перед міцними його руками. В полку Марко ходив гонористим воякою. Він певний був, що матиме георгіївські хрести усіх чотирьох степенів.

І ось за два дні перед виїздом на фронт Марка кличуть до штабу. Розпорядження зі штабу дивізії перевести Палія в 143 запасний полк. Та чорт би його забрав, той самий штаб дивізії!.. Але Марко вже добре знав військову субурдинацію. Покірливий волі вищого начальства, він переїхав у нове місто в розпорядження штабу 143 запасного полку. Штаб направив його в четверту роту. Переступивши поріг ротної канцелярії, Марко заляк від здивовання у витягнутий позі: перед ним за столом сидів Чацький.

— А-а... землячок! — посміхнувся Чацький. — І ти до нас?

— Так точно, ваше благородіє?

До касарні Марко повернувся незадоволений ані своїм полком, ані ротним командиром. Присутність Чацького знову збудила в йому прикрі спогади про Лепехівку. Він волів би бути там, де ні жодного земляка. Заспокоївся на тій думці, що попроситься на фронт з першою ж партією, що буде висилатись на позицію. Йому надоїло співати „солов'я“, набридла касарня з крикливим фельдфебелем.—На фронт, де є бодай відносна воля! Підчас муштри Марко не міг дигитись на Чацького без того, щоб не згадати Мариню, Черкаса та Німфу. Його гучний командирський голос звучав Маркові в вухах, як прикрий наказ: „На кузню до Єндруха. Арш!..“

Почувши, що перша маршова відряджається на фронт, Марко зайшов у канцелярію до Чацького, але, на диво, той запросив Марка зайти ввечері до його на помешкання.

— Служив ти в мене в Лепехівці, послужи ще й тут. Я хочу взяти тебе за денщика. Все таки краще мати в себе землячка... Як ти на це дивишся? Ну?..

Марко красномовно мовчав, але коли Чацький підштовхнув його другим „ну“, він випалив, ставши в струнку:

— Нікак нет, ваше благородіє!.. Я хочу на фронт.

— Але ж чому? — здивувався Чацький.—Я думав, що ти мені спасибі скажеш, а ти он як! Сідай поговоримо. Ми тут свої. Лучче ж тобі бути в теплі, аніж іти гибіти взимку в окопах. Я тобі тільки добра хочу.

Сказавши це, Чацький сам повірив у щирість своїх слів. Він помітив у Марка той самий горбок на носі, що був і в нього.

— Не хочу бути халуїом,—широко відповів Марко, підкуплений дружнім голосом Чацького.

Чацький нервово заморгав бровою. Вдивляючись в Маркову горбинку, він уже заговорив з таким виразом, ніби хотів її згризти.

— Так я тобі повинен сказати, що ти чималий дурень! Муштра тебе нічого не навчила, нехай навчить фронт. Гаразд. Але... з своєї роти я тебе нікуди не пушу.

— Мені зовсім нічого тут робити. Я обучение пройшов уже.

— Так будеш за вістового. Кінець...

Марко витягся у весь свій високий зріст, стукнув каблуками й зник.

З півроку він розносив пакети, адреси яких розпізнавав по цифрах, що їх вивчив у попередньому полку. Увесь цей час він почував несправедливість свого начальства. Прикрість ця згодом ще подвоювалась, коли четверта рота вийшла на фронт, а ротний командир і його вістовий залишилися обслуговувати новий набір.

Але події на фронті що не день, то складали сприятливішу ситуацію для Марка. Третій рік війни вишкрібував у запіллі рештки боездатних людей. Ніякі рекомендації впливових людей не допомагали. Восени 143 полк мусів вирушати на фронт, не минаячи ані Чацького, ні Марка.

Почалось інтенсивне навантаження ешелону, після чого полк кілька днів проїздив різні станції, запружені сірим людом, гарматами та набоями. Гармоніка й крики в товарних вагонах скидалися на рев худоби, що її везуть на заріз. Було потому моторошне передчуття загрози, а разом з тим і щось захоплюєче. Марко співав ці дні до хрипоті, а на станціях пускався в танок перед гармонькою.

Увечері ешелон зупинився перед фронтом за тридцять верстов. Звідси пішки строем мали рушити на зміну в окопи.

Цілу ніч шляхами гуркотіли обози, а з далини невпинним гулом долітала канонада. Зловісна заграва вартувала всю ніч. Здавалося, що там була пекельна прірва, куди спихали, як на завантажування долини, ешелони людей.

Марко почав зневірятись у своїй силі. В тому пеклі мусіла розгубитись кожна індивідуальність.

Вранці, розминаючись з обозами, він почув крики ранених, прокльони. Якийсь людський обрубок надсадливим криком проголосив матюк в бога й царя. В Маркові мурашки пробігли поза шкірою. Він ніколи не думав особливо ні про бога, ні про царя, але в його свідомості це були особи, проти яких не можна було мати лихих помислів. Він збагнув, що страждання цієї знівеченої людини є такі надмірні, порівнюючи до яких є ніщо можливість владаря неба й землі. Маркові стало страшно страждань. Розмисливши, він дійшов висновку, що всі вони від німців. Німців треба ненавидіти, на них він мусить помститись за всіх мучеників і за себе. Правда, досі він знав лише одного німця — Кароля, і хоч зараз не почував до його ворожости, але пам'ятав, що той колись вчинив йому прикрість. Такий погляд на німців Маркові ствердила ще одна пригода, що трапилась того дня на шляху до окопів.

На обрії, за яким ховалось пекельне царство, показалась чорна птиця, як лихий демон, що піднісся над грішним світом. Очі і біноклі звернуто туди. Свій, чи ворожий? Враз зріс гомін: „Хрести, хрести...“ і як у євангельських переказах нечистиві втікали від хреста, так і зараз зчинилась паніка при згадці цього символу наймиролюбивішої релігії. Вози в обозах наскакували один на одного, обломлювалися, перекидалися в канави, люди метушилися, як у розвернутому мурашникові. Гармати окопалися на полі і, піднявши гирла, почали салювати в напрямку аеропляна. Розсипані лави пішаків розпочали стрікотню з рушниць та кулеметів, але аероплян тріумфуюче наближався між клубками диму, що оточували його з усіх боків. Ось під ним показалась чорна точка, й ту ж мить віз, навантажений набоями, вибухнув, підкинувши в повітря шматки людського й кінського м'яса. Другий вибух уже на полі під самим гирлом гармати.

Г. Коцюба — „Змова масок“.

Марко старанно випускав свої кулі в повітря, силкуючись якнайдошкульніше влучити напасника. Але весь його хист тут був ні до чого. Ось чорна точка вже з'явилася над самою головою Марка. І пальці послабли на затворі, пульс зупинився...

Набій розірвався десь збоку. Аероплян полетів.

Під прикриттям ночі 143 полк увійшов у шанці. Поодинокі вибухи та короткий дріб кулеметів були вже звичайним явищем. Кілька годин переходу під загрозою видалися за безконечність, і, увійшовши в шанці, Марко почував себе до деякої міри звиклим до обставин. Моментами в нього прокидалося почуття страху. Проте, коли Чацький викликав охочих розвідувачів, до двох досвідчених розвідувачів приєднався й Марко. Він не здавав собі справи, кому й для чого був потрібний цей його вчинок, але твердо пам'ятав, що на війні він мусить бути воякою.

Позиції супротивників були розтошовані по обидва боки напівзруйнованого галицького містечка. В темній містечковій вулиці була така зловісна тиша, що розвідувачі лякались кроків один одного. Кожний обгорілий слуп, кожний завулок міг бути зрадливий.

На якійсь дільниці фронту розпочалася канонада. По обидва боки містечка заворушилися світляні смуги прожекторів. Розвідувачі підбадьорилися. Никали, як шакали. Але хоч би тобі одна жива істота. Хоч би де вогник у вікні. Що діялось за стінами?

Залишивши товаришів на варті біля дверей, Марко зайшов у помешкання. Ні звуку. Він запалив піроксилін. Від світла і від того, що він побачив, йому раптом стало затишно й тепло. Серед кучі паперів, схилившись головою на стіл, перед телеграфним апаратом спала панянка. Марко підійшов до неї, певний, що зараз почує її переляканий голос, але тільки дотикнувся рукою, як уже сам ладний був закричати з переляку. Тіло було задубіле, як дерево, і прикрий дух від нього заставив Марка вибігти не озираячись. Вслід за ним будинок роздівся полум'ям,

освітлюючи покопирсану набоями містечкову вулицю. Кілька нових набоїв, що раптом ударили на сполох перед будинком, що горів, примусили розвідувачів швидко відступити. Але набої Марка зовсім не вразили. Він їх майже не чув. Якесь подвійне відчуття було йому в руках. То він відчував пружке жіноче тіло, що пашило снагою і привабливим запахом парфум, то раптом воно застрягло йому в руках, віддаючи неймовірним смородом. Марка опанував панічний страх, страх перед війною, огорнула туга, як сама пільма, що в неї пірнули розвідувачі.

Х Вранці, як тільки засіріло, розпочались події, серед яких не було вже місця ані страху, ані проявові аналітичної думки. Спочатку ворожий набій розірвався за кілька метрів перед окопами, потім десь з тилу, а після цього вже вибухам не стало числа. Набої рвалися перед самими бійниками, оголяли зверху бліндажі; обдавали землею та череп'ям салдатів. Під містечком з-за пагорка показалися в тумані розпорошені постаті, — по них розпочалась невпинна стрілянина. Набої освітлювали вже все поле, вибухаючи, як кратери, тліли накладки на рушницях, закипала вода в кулеметах. Земля двигтіла ревом ненаситного хижака. Вона, здавалось, відкрила свої тисячі кратерів, щоб змести лавою вогню все живе.

До самого смерку тягся бій. Австрійці окопалися за пагорком, а 143 полк мусів відступити на запасні позиції. В цей день багато було щасливих, що відійшли в запілля до лазаретів, чимало бійців заплющили очі, щоб ніколи не побачити апогею цього згубного генія. А ті, що їм залишилося довести війну до переможного кінця, одержали в нагороду за бойовий день по казанку холодного кандьору; що в ньому ледве крупина крупину наздоганяла.

Бувало, що бої тривали по кілька днів, а салдати не мали при собі навіть сухарів. Що не день, то густіше купчилися осінні хмари над окопами, що не

день, то підсилював їх гарматний дим. Злива просякала в окопи, де, як болотяні тварини, копошились люди. Власне, вони вже мало були подібні до людей. Це були скоріше замучені в клітках оранг-утанги, що їх для сміху зодягли в брудний і мокрий одяг. Холод принищував кістки, але й переважно невільно було палити, щоб не відкрити ворогові свого пристановиська. Люди гнили, годували паразитів, розкладались цингою та дезинтерією.

Марко охляв і безвільно скорився обставинам. Він перейшов в зв'язок до Чацького, не маючи проти його жодної неприязні. Чацький так само був виснажений голодом та безсонними ночами, як і кожний салдат його роти. На його забруднених наплічниках тепер не видно було жодної начальницької відзнаки. Кожний салдат міг тепер безбоязно проходити повз ротного не козиряючи йому, але у них залишилось довір'я до начальника, як у зацькованої отари до ватажка. Ішли в наступ так само слухняно, як і відступали, певні, що це все потрібно з міркувань розумної волі, яка доведе їх колись до щасливого кінця.

Марко віддано слугував Чацькому. Підчас бою він звивався в шанцях, передаючи розпорядження ротного, а в скрутний час, коли окопи були відрізані від запілля, Марко під загрозою ворожих куль пролазив у тил, щоб роздобути будь-яких харчів чи палива для командира. Чацький віддячував Маркові такою ж приязню. Він ділився з ним своєю пайкою, частував цигарками, іноді пробував завести інтимну розмову про дому, але й тут Марко не любив згадувати про Лепехівку.

Якось, писавши листа, Чацький запитав Марка :

— А що ж від тебе переказати ?

Марко, що досі пильно вдивлявся, ніби хотів збагнути таємницю кривульок, раптом одвернувся і майже сердито буркнув :

— Нічого !..

Він вийшов з бліндажа і став біля свого товариша по зв'язку — Тимка Голенкового. Це був чоловік років під тридцять. Коли Маркові особливо ставало прикро, він сідав біля Тимка і слухав його оповідання про дому, дружину та дітей. Там у його є такий Василько, що, як виросте, буде парубок на все село...

Сьогодні Тимко перечитав Маркові листа, де кланялась до сирої землі дружина Парасковія, син Василій, дочка, кум, дядина, ще безліч родичів та знайомих. Усі вони плачуть і нетерпляче ждуть, коли Тимко повернеться додому.

Обидва замислились над останнім питанням.

— А чому ти ніколи не получаєш? — запитав Тимко.

— У мене нікого нема... промовив Марко, підіймаючи коміра промоклої шинелі. І після його слів, здавалось, ще нижче насунули хмари, густіше замяжчив дощ, затуманюючи перспективу на будь-який просвіток.

Гнітюче почуття безперспективності було на всьому фронті. Транспорт став нікудишній, не було ані одягу, ні взуття, ні набоїв. Наближалася третя зима, як грізний спільник ворогів. Вище командування давало відчайдушні накази, посилаючи беззбройних людей на штурм крізь отруйні гази, крізь полум'я фугасів... І люди з озвірілим криком кидалися в огонь, щоб назавжди знайти заспокоєння від голоду й холоду.

Ось наслідки нічної атаки сто сорок третього полку. За п'ять хвилин, що полк устиг пробігти яких сорок метрів уперед і назад, вибуло зі строю 279 чоловіка. Але з кожною хвилиною число жертв збільшувалося. Набої рвалися в самих окопах. Кулемети були так пристрілені, що, коли підносився палець над рівень окопів, його скошувало. Єдиним ще порутянком були лисячі нори. Сюди безтямною отарою збивалися салдати, зносили ранених. Квапливі розпорядження начальства змішувалися зі стогоном і прокльонами...

О. М. Кундазіч — "Новелі".

Перед столом ротного стоїть Марко, силкуючись розчути в загальному гулі розпорядження. Раптом убігає з криком салдат, ухопившись обома руками за скривавлену голову. Він падає перед Марком на стіл і з-під його рук випадає черепна покришка й на папери випліскуються мізки.

Вихід з нори Маркові заступили носилки, на яких несли півротного. Він був без ніг і плавав у купелі з власної крові. Коли здвигнулись носилки, офіцер нелюдським голосом застогнав: „Убийте мене!..“ Уп'явшись пальцями в волосся, він вирвав по жмуту кожною рукою.

— Пройти ходами і порізати дротяну загороду... — передавав Марко фельдфебелеві.

Салдати кинулися в потайні ходи, що були залляті до половини водою, але вже задні йшли добре вигаченим сподом людськими тілами. Ворог пристрілявся по ходах, і пройти не було ніякої можливості. Вбито фельдфебеля. Марко поспішав оповістити начальника.

— Ой, мої діточки! — скрикнув перед ним чоловік. Нагнувшись, Марко розпізнав Тимка.

Майже половину роти було вибито. З начальства лишився сам Чацький. Він вийшов зі своєї схованки й самовіддано звивався в окопах, силкуючись внести лад у розбиті лави.

На світанку в роту прибуло поповнення з сорока юнаків, що навчалися в запіллі дерев'яними рушницями. Одночасово з поповненням полк одержав наказ іти в наступ.

Вранішня зоря ще ледве освітлювала топографію місцевості. На схилі дротяна загорода, в долині річка, за річкою розкинуто село, за селом на горбі ворожі окопи. Гасло до наступу подали різнокаліброві гармати, поставлені в три ряди. Земля здригнулась, на поле з окопів з верескливим зойком висипали люди.

Першу роту з багнетом в руках повів сам Чацький. Вогняні кратери гриміли на всьому обшарі: Кулі

з свистом соталися в повітрі, й не було, здавалось, місця, куди б вони не влучали. Чацький щохвилини падав додолу, щоб знову схопитися з криком „вперед.“ Його новоприбулі юнаки злякано кинулися назад до окопів, але напівдороги ворожі кулі майже всіх їх поклали, наказавши шлях до відступу іншим. Люди падали, схоплювались, скручувались в смертних корчах....

Повз Чацького пробіг назад чоловік, над яким він уже був невладний. Чоловік з криком ніс наперед себе власні тельбухи.

Ось з другого боку дванадцятидюймовий набій зразу підкинув угору кілька чоловік.

— Сюди, ваше благородіє,— крикнув Марко. Чацький слухняно кидається слідом за ним у яму, а на його місце падає новий набій.

Дротову загороду розбивали, ламали чобітьми, перелазили через повиснуті трупи вбитих...

Річка кипіла від куль та набоїв. Верби підлітали в повітря догори корінням, але рештки четвертої роти кинулися вбрід. І вже, коли були під вапняковою стіною сільської вулиці, куди не досягали ворожі кулі, вони раптом помітили, що решта полку, яка наступала на відкритому полі, тепер безладно відступала. Їх нещадно добивали ворожі набой й кулемети.

— Братці, не відступай! — благаючи, зойкнув Чацький; зігнувшись під стіною, він відчув, що сам уже безсилий чи то наступати, чи відступати: промоклі ноги залякли, як два мерзлі патики.

Марко квапливо підбіг до його й, скинувши чоботи, почав розтирати ноги. Маркові на допомогу стало ще кілька салдатів. В їх руках Чацький був безвільний пацієнт, і це пеклування в таку хвилину його розчулило, як неоціненна офіра. Дивлячись на Марка, він уже ладний був вимовити з вдячності фатальне слово зізнання, але увагу йому відірвав сторонній переляканий голос:

— Ваше благородіє, ми тут пропадем!

Всі були мокрі, в болоті, дрижали від ляку й холоду.
— Братці, нам тільки продержатись до ночі. Ми врятуємось... Дайте води... Я не можу говорити.

— Марко проповз з казанком до річки. Вся річка була червона від крові, в її тихій течії спливали поодинокі трупи, як рештки криги на провесні. Зачерпнувши кривавої води, він поповз назад під горбок.

Чацький на мить завагався, але спрага була сильніша за людську мораль, він припав губами до казанка й випив до дна.

Це був день, як довгий голодний рік, повний тривоги й муки. Єдине, що підтримувало салдатів у їх безвихідному становищі — це гарматний обстріл ворожої позиції, що відвертав ворогові увагу від загнаних. Коли ж зайшло сонце й стала близька можливість відступу, прибіг пластун з наказом продержатись до ранку: вранці прийде підмога й з нею рота піде в новий наступ. Чацький оповістив під мурами наказ, підбадьорюючи салдатів подякою, що її одержав зі штабу полку замість харчів та набоїв.

Коли за мурами в пітьмі заворушилась ворожа розвідка, салдати вистріляли по ній решту патронів і надалі відчували себе похороненими живцем у братській могилі. Ніде не блимнув вогник, ніхто не озвався до ранку. А на ранок люди з відчайним криком кинулися назустріч смерті, щоб найти в ній заспокоєння від усіх пережитих мук.

Четверта рота в даний момент посідала вигідну позицію. Салдати маскувались поміж руїнами села, але за селом просто в очі вони зустріли вогонь з ворожих окопів. Австрійці бились до останнього моменту. Ось уже за п'ять кроків від Марка пикатий австріяка влучив татарина Ібрагіма й лише тоді вискочив з окопів.

— Пан, я твій!..

Марко мстиво прохромив його багнетом, повний ненависти за заподіяну смерть татарині й за всі страждання минулої ночі.

XI Сто сорок третій полк відійшов на відпочинок, щоб zarazом зробити й чимале поповнення.

Марко одержав у нагороду георгієвський хрест четвертої степені. Але тепер його не забавляли цяцьки. Стоявши в галицькому селі, він бачив наслідки своїх перемог. На місці багатьох хат стояли лише оголені печі, а в тих, що вціліли, мешкали напіврухливі людські кістяки. То були старі батьки, що їх сини пішли до цесаревої армії, жінки, що їх чоловіки засівали на полях металеве зерно, угноюючи їх власними трупами. Кінське падло було майже єдиною поживою цих небагатьох мешканців. В обідню пору вони, як тічка зголоднілих псів, купчились біля польової кухні, щоб підживитися об'їдками. За шматок хліба мати віддавала салдатам себе і неповнолітню доньку. І вже Марко не мав ані осуду до цих жінок, ні неприязні до їх чоловіків, що бились проти нього. Ті галичани були такі ж хлібороби, шевці та ковалі, як і салдати російської армії. Зверхня воля послала їх на згубу одного одним з причини тільки їй відомої.

У Львові на параді Марко побачив ту найвищу російську волю. Це була миршавенька людина з русявою борідкою в сірій шинелі, що називалася російським імператором Миколою другим. Було образливо, що в волі цієї мізерії відбувались такі пекельні події, в той час як перший-ліпший з фронтовиків міг вийти з шеренгу й розчавити його своїм закрубілим нігтем, як чавив на сорочці паразитів. Але шеренги за якоюсь заведеною інерцією прями поблюзнірському очима, кричали надсадливо „Ура!“.

В окопи Марко повернувся дуже неохоче. Така ж нехоть почувалась на всій позиції. Зима приборкала людей у норах, і тільки зрідка десь гуркне гармата чи застрекоче кулемет. Люди вилазили з окопів лише по паливо, щоб нагріти казанок сочаவிці. Разом з казанками закипала й людська зненависть, але не проти австрійців, на яких вони заздрили, бо в тих

Курбас А.— Народний артист республіки.

була кава й ром, а проти своїх постачальників, що в запаллі наживали з війська гроші й купалися в розкошах. З вуст у вуста передавались нарікання й гомін ріс, як підземний клекіт вулкана. Але вибух стався у Петрограді й до окопів долетів лише його відгомін. Цар Микола другий зрікся престолу.

Чацький скликав роту, щоб прочитати акт зречення.

— Я повинен вам передати сумну вістку,— почав він панахидним голосом.— Дорогий наш імператор Микола Олександрович зрікся престолу і передав його братові своєму Михайлові Олександровичу...

„Може, хоч це буде путящий цар“— подумав Марко. Але всупереч його думці хтось вигукнув:

— Не вмер Данило, то болячка вдавила...

— Хто це сказав?— люто викрикнув Чацький, але хоча й багато бачили, що сказав це салдат третьої роти Мельничук, ніхто не квапився видавати.

Чацький лютував.

— На місці розстріляю кожного зрадника. Тепер, коли наша батьківщина в небезпеці від зовнішніх і внутрішніх ворогів, ми повинні з подвійною відданістю слугувати їй. Ми присягнемо на вірність імператорові Михайлові Олександровичу й доведемо війну до переможного кінця. Ми переможемо. Ми визволимо Галичину, визволимо Польщу. Повернемо Ригу. Жодної ворожої ноги на нашій російській землі.

Після запальної промови Чацького рота проспівала „Спаси господи“ й побажала „победи благоверному імператору нашому Михайлу Олександровичу“.

Але в цей самий час імператор Михайло Олександрович уже сидів десь у потайні норі, а в самий царський палац революційні загони стягали кулемети.

Салдати в окопах купчилися групами, обмірковуючи події. Усім настрій піднесла надія на близький кінець війни. Дехто радив простий засіб до її ліквідації: развійшла свобода—розходься по домах. Але на нових зборах Чацький уже виступив, як завзятий

революціонер. Війна до переможного кінця. За революцію. За свободу...

— Геть війну! — пролунало кілька голосів.

І знову Чацький розчервонівся. Його голос було чути до ворожих окопів.

— Ви зрадники революції!.. Ви німецькі шпиги. Ви хочете розкласти фронт, щоб німці нас загарбали голими руками?

— А ви хочете, щоб голими руками німця звоювали?

— Тепер, коли ми скинули царя і ввесь його гнилий уряд — наш революційний уряд налагодить усе. Ми будемо мати набої, харчі й одяг. На нас, фронтовиках, велика відповідальність за революцію. Або ми розчавимо ворога й будемо мати волю, або ми покинемо фронт для того, щоб наші поля переорали ворожі набої, для того, щоб наші села й міста вигоріли до тла, для того, щоб за горло нас щавив німець... На нас дивляться з благанням наші діти й жінки...

— Правильно! — підтакнуло кілька голосів. Ніхто з попередніх опонентів не насмівся перечити, щоб не завинити перед своєю жінкою та дітьми, лише Мельничук викрикував:

— А давно за царя квасив очі?

— Правильно, — підтакнув йому Марко.

В останній час, як Чацький почав лютувати перед ротою, Марко зненавидів його, як і в той давній час конкурування з-за Марини. Погляди Чацького на людей і в землянці були зовсім інші. Ось зараз він виступає за революцію, а ще вчора в землянці перед півротним сичав від люті: „Сволочі! замість діло робити вони пиячили. Їм позасліплювало, як у них перед очима розрослась революція. Випустили з рук — тепер угамуй цю дику отару. Куль треба, набоїв треба... розстріляти кожного п'ятого... а їх у нас нема...“ Проходивши повз Марка, Чацький зупинив на ньому свій саркастичний погляд: „Так, виходить,

що ми тепер з тобою рівні, товариші? Марко промовчав, але в той момент у ньому закипіла кров його класи:

„Які в чорта товариші, коли ти пан. Вас скидають, ну й добре, але не глузуй, бо колись у зуби дам...“

Марко почав обминати землянку Чацького і все частіше навідувався до третьої роти послухати Мельничука. Мельничук доводив: раз революція — кидай зброю. Мир і годі. Хіба революція не для того, щоб погнати панів та офіцерів?

— За що воювать, я вас питаю?

Кожному на думку приходила штампована відповідь: віра, батьківщина, революція, — але разом з тим кожному хотілося відпочинку, спокою, і в тому була найперекональніша істина. З кожним днем Мельничук мав щораз більше прихильників.

Одначе салдати скоро стали перед фактом, який доводив, що в словах Чацького був чималий сенс. Переможний кінець був потрібний — для революції, для добробуту їх робітничих та селянських родин. В окопи стали прибувати пожертви, від селян — хліб, картопля й м'ясо, а від робітників набої, одяг та взуття. Хоч це було вже на провесні, але поява повстанників у четвертій роті вже морально піднесла бойовий настрій. Є ще така батьківська рука, що дбає про них.

Перед сто сорок третім полком з'явився революційний головнокомандувач, або, як його називали, „Главноуговорівающий“ — Керенський. Він орудував тими ж аргументами, що й Чацький, але в його тоні було більше перекональності. Він трагічно жестикулював руками, а голос йому вібрував найвищими нотами розпачу:

— Невже ми зрадімо революцію? Невже?.. Ще останнє зусілля, й вас переможних лицарів зустрінуть з квітами вільні села й міста... Вільні фабрики й заводи... Вільні поля й ліси... Але ж ще останнє зусілля. Ще остання жертва. Я сам страждав за

революцію, проте, коли б сьогодні я міг спасти революцію власною жертвою, я пішов би без вагання на багнет. Товариші!... Брати мої... За революцію! За рівність, свободу й братерство...

З очей йому полились сльози і в гістеричному пориві він ухопив в обійми фронтовика. Гістерія вплинула. Салдати екзальтовано викрикували: „Розіб'єм. Розчавимо... За рівність... братерство“. Червоний прапор, подарований Керенським, став символом нової мети, що в її мариві вживався довільний відпочинок у щасливих садах Аркадії...

І другого дня полк пішов на штурм цієї утопічної Аркадії. Час зіллявся в монолічний гул гармат. Люди розпиналися на колючих дротах з відданістю первісних християн фанатиків, кололи ворогів з екстазом священнодіяства...

Одначе не могла довго тривати гістерія, так само як і не надовго вистачило вишкрябків з російських арсеналів. Третя лобова атака без єдиного набою коштувала 143 полкові добру половину людей, і це витверезило решту. Наступ припинено. Кожний з бійців з жахом озирнувся на перейдений шлях.

Марко йшов лісом з кількома товаришами по воду до струмка. Струмок пробігав поміж російською та австрійською позицією. Раптом вони наткнулися на австрійських салдатів. Поклавши долі рушниці, два жадібно пили з своїх баклагів.

Російські салдати могли легко перестріляти їх з схованки. Один з салдатів уже націлявся, але Марко схопив його за руку: „не стріляй“. Він уперше побачив, що вороги мають людську подобу і вперше в ньому прокинулось людське почуття: було б жорстоко не дати спраглим людям напитися.

Певні в своїй силі, салдати вийшли з-за кущів. Австрійці злякано глянули в бік, але тікати було вже пізно. Ведучи за собою ватагу, Марко простував до них з привітною посмішкою.

— Пан, добра вода?

Австрієць квапливо подав йому баклажку:

— Прощу пана! Бардзо добжа!

— Сховай! Для нас ще стане. Поляк?.. А цей хто?

— То німець.

— Бач, що німий, як пень,— кинув репліку один з Маркових товаришів. Але німець, бачивши, що всі очі звернуто на нього, раптом забалакав:

— Руслянд... революціон?..

— Революція, брат. Царя Миколку на викиньштейн,— відповів Марко, силкуючись говорити зрозумілою для німця мовою.

— Франц-Йозеф ґешторбен,— захоплено промовив німець, простягнувши Маркові шершаву долоню.

— Ґешторбен? Туди йому й дорога,— Марко стис німцеві руку.

Повернувся Марко в окопи з сигарою в зубах, що почастував його німець, і тим викликав цікавість салдатів. Того дня він у полку став центром уваги, як через свою зустріч з австрійцями, так і через свою ідею, що почав пропагувати:

— На чорта воювати, хіба німці не такий народ як ми? Я буду вбивати якогонебудь Фріца, а в його, може, сидять удома без хліба жінка й діти. Нехай вони в себе роблять революцію, а ми по домах.

Такі промови не обминули й вуха Чацького. Проходивши повз Марка, він так поглянув на його, ніби хотів сполити блиском своїх очей. Але Марко вперто витримав погляд. Він почував за собою сьогодні доброї півроти прихильників і вважав себе дужчим за Чацького. „Хоч, поміряємось?“— казав його погляд.

Чацький, затаївши злобу, зник у землянці. Він бачив, що на очах у його розкладається рота, й був безсилий запобігти тому.

Вночі посланий секрет зустрівся з австрійським, а на ранок повернувся з цигарками й баклажками рому.

Братання в полку скоро набуло стихійного характеру. Салдати зустрічалися поміж окопами і тихомирно розпивали ром, обмінювалися милом та цигарками. Полк став небоєздатний і довелось одвести його в тил, щоб переформувати, але привести його назад в окопи вже не пощастило, хоч і стояв він за кілька верстов від окопів.

Щодня почалися мітинги. Офіцери переконували салдатів повернутись в окопи й добивати австрійців, які вже ледве животіють від голоду, а промовці з салдатів переконували своїх товаришів убивати офіцерів, які знущались з них. На захист офіцерів виступив полковник — людина літня й з двома зморшками на шії.

— Не допушу анархії. Коли ще почую таких промовців — шомполами буду сікти, щоб вибити дур з голови. Ви зрадники батьківщини. Ви хочете зганьбити кращих її синів...

— На кухню його! — загукали голоси.

Добро йому боронити батьківщину, як у нього, може, там тисячі десятин.

— В пузо його гада...

Вся салдатська маса заревла, захвилювалась, ладна захопити у свій вир полковника, що мимоволі хитався на хисткій трибуні. Становище було прикре. Помстившись над полковником, салдати б мали перейти до менших офіцерів. Зблідлий Чацький заступив своєю постаттю полковника. Вони були дуже подібні.

— Товариші! Невже ми, офіцери, заслуговуємо від вас такого ставлення за те, що цілі роки страждали поруч з вами в окопах? Хай скаже моя рота, що Чацький ховався. Хіба не йшов я перший в атаку? Хіба не сидів я разом з вами цілими тижнями без хліба? Хіба не перев'язував я власними руками ранених? Хіба не виводив я вас з сутичок, де перестріляли б вас австрійці, як куріпок. І ви кажете, що це ми офіцери робимо задля власної вигоди? Для якої вигоди поклали голови тисячі

офіцерів? Що станеться з вами, як сьогодні ви скинете полковника, а завтра австрійці перейдуть у наступ? Та вас усіх переб'ють як овечок.

— Нам не треба полковника, що сидить у штабі,— виправдуючись, уже зниженим тоном, вигукнуло кілька голосів.

— Чацького за полковника! — бадьоріше кричали другі.

— Чацького!.. — заревла юрба.

Полковник узяв під козирок Чацькому.

— Я радий служити за кашовара, коли цього вимагає від мене моя батьківщина. Дисципліна перш за все. Нехай я перший буду сьогодні дисциплінований салдат.— По цих словах, під салют глузових викриків, полковник пішов до кухні. Чацького ж вітали криками „ура“, носили на руках, як трофеї своєї перемоги, а врешті й він пішов приймати нікому непотрібну канцелярію.

Марко був незадоволений з такого повороту справи. На його думку, Чацький не заслуговував такої честі, а подруге — на чорта взагалі всякі полковники. Здавалося, коли б оце зараз не знайшлося підставної фігури, як Чацький, полк напевне розійшовся б по домах, а так хто знає, скільки ще буде тривати війна й до чого вона доведе. Марко не бачив нічого для себе відрядного, якщо війна й закінчиться, а буде тримати кермо влади Чацький: Маркові знову доведеться повернутись на економію до Чацького, але чи й у цьому пощастить? Взаємини їх дуже зіпсувались.

Якось після Маркової промови на мітингу Чацький перестрів його й зневажливо кинув:

— Чи не за ту сигару ти агітував, що подарував тобі німець?

Марко вже було зважився кинути йому прилюдно в обличчя важливий аргумент, але зараз же завагався, певний, що Чацький, маючи за собою полк, ще в силі його покарати.

За кілька день одначе ситуація змінилась. Новий полковник не виправдав надій. Салдати, як і раніш, одержували тільки по півфунта хліба,— ходили босі й обірвані, в той час, як відомо було, що в полковому складі є нове обмундирування. Кілька полкових активістів скликали з цього приводу мітинг.

— Давай сюди полковника!— А лише з'явився полковник, як уже маса ревла:

— Давай по два фунти хліба!

— Давай обмундируваніє!..

— Скинуть каптьора!

Чацький вийшов на трибуну й почав переконувати, що хліб і обмундирування вони одержать тоді, як увійдуть в окопи.

— Ні, ти зараз нам давай, а тоді ми підемо,— крикнув з лав циганчук, що відомий був у полку дезертирством та крадіжкою.

— І ви повірите, що циган піде в окопи, як він одержить обмундирування? Я знаю, що в нас у полку чимало таких циган, які тільки ждуть моменту, щоб поласитися на народне добро.

— Як би більше було таких циган, то війна давно вже закінчилась би!— крикнув Марко.

Чацький визвіривсь до Марка:

— Як би всі були Палії й цигани, то від нашої революції досі залишилися б ріжки та ніжки. Що призвело до загибелі революцією 1905 року? Анархія.

Марко аж почервонів від обурення:

— Яка це в чорта революція, як командир п'ятої роти ще з погонями ходить і б'є по мордах... Яке це народне добро, як ми голодні й обірвані, а офіцери в собранії коньяки попивають?

— Правильно!.. к чорту офіцерів...

— Салдати!— командирським тоном заговорив з трибуни начальник п'ятої роти.— Я завжди стояв за те, що відзнака в офіцерів повинна бути і я їх не скину. Дисципліна у мене в роті мусить бути залізна. Там, де буде розлам, я буду нютувати його кулею.

Крушельницький М. — актор, — „Народний Махач”

— Геть його!.. На мушку його!..—заревла юрба.

Але промовець не здавався, він хотів мідяним горлом перекричати юрбу. Юрба ринула до трибуни. Ротний вихопив револьвера, погрожуючи пронизати кулею кожного, що наслідиться доткнутись до його особи.

Це був край людській вибачливості. Навколо трибуни наїжачились багнети. Ротний зблід. Хтось смикнув його за наплічники, хтось калатнув револьвером по голові...

Над ревучим потоком безсило розмахував руками Чацький:

— Товариші!.. Це дикунство... Це розбій... Не позволю... Я ваш командир, чи ні?..

— Геть командирів!..

— Доволі нашу кров пити!..

— Давай обмундирування сук-кин-син!..

— Давай хліба, а то ми самі знайдемо!..

— Товариші, ви не довіряєте? Ви ж самі мене обрали... Я тільки за революцію, за порядок...

— Який це порядок?—перекрикнув полковника Марко,—як були наймити в панів, так і будуть...

Чацькому вигнулись щелепи, якими він ладний був у ту хвилину розтерти Марка.

— Ви слухаєте Паліїв, які й до війни займались розбоями на шляхах і тепер вас підбурюють на розбій...

— Та що ви його слухаєте!—надсадливо, майже з розпачем скрикнув Марко.

— Він пан з мого села!

Чацький зблід і майже захитався, почувачи, як з-під його ніг висковзує ґрунт. Всьому край.

Не віривши своїм вухам, юрба з подивом зупинила свою очі на полковникові. Але в другу хвилину вона збагне. І Чацький гіпнотуючи юрбу в грізній тиші, осатаніло націлився пальцем на Марка.

— А він... мій син!..

Марко поточивсь, як від пострілу. Всі очі вже до його. Враз хтось збагнув істину:

— Та він, мабуть, байстрюк його...

— Ха-ха-ха!..— жбурнув регіт, які з прорваних лотоків.

Марко озвірівши, вирвав рушницю в свого сусіда і крізь юрбу напролом кинувся до трибуни.

Там було вже порожньо.

XII Лютнева революція прийшла в Лепехівку аж на весні у вигляді волосного фельдшера, який, виявилося, був здавна соціяліст і тепер мав уповноваження скликати збори й обрати нову владу.

Фельдшер був дуже гордий з того, що переворот стався безкровно, привітав селян з перемогою, побажав різних свобод і з тим поїхав. Голова нової влади виконував ті самі функції, що й попередній староста, селяни тихомирно орали й сіяли на своїх обніжках, а дівчата ходили заробляти на буряки — до пані Чацької. Свобода позначалася лише в тому, що дезертири повилазили зі своїх схованок і безбоязно допомагали своїм родинам у господарстві. Самий факт повалення царату селян не дуже печалив. „Авжеж так не буде. Хтось же прийде правити“ — втішали один одного й бралися до праці, як каторжні. Політика не личила чесним господарям.

У жнива нормальну працю лепехівчан порушили два сходи. На першому ухвалили дати трохи хліба й картоплі на фронт, де голодають їхні сини, а на другому обрали делегатів на селянський з'їзд. Обирали обачно, розумних і поважних людей, що згадали б про старі сервітути. Туда потрапив і Каплун, як найрозумніша людина в селі. Але в тому хаосі, що в його потрапили делегати, трудно було щось збагнути навіть людині з мудрістю царя Соломона. Добрий десяток партій вовтузили одна одну, намагаючись повернути до себе селян Есери лаяли есдеків, есдеки федералістів, федералісти самостійників; українські партії лаяли російські й кінець-кінцем усі пересварились між собою й зірвали з'їзд. Селяни, повертаючись додому, кляли огулом усі партії, що призвели до марнотратства такого дорогого в жнива часу.

Проте в установчі збори лепехівчани голосували за українських есерів. Поперше, ця партія обіцяла найбільше землі, а подруге, вона була своя, земляцька.

Правда, Каплун з великого розуму вклав картку за російських кадетів, але виборчком встиг вчасно її зліквідувати. Певні, що зробили все для революції, селяни ждали переможного кінця війни й наділу землі. Але тут з фронту почали з'являться представники нової партії з новими льозунгами:

„Все народне... За що ми кров проливали?“

Село стрепенулось. Виходить, що є партія, яка обіцяє більше волі й більше зиску. Почались суперечки по хатах, на колодках, про широку волю, про священне право власности, але ті, що побували в пеклі війни, не визнавали вже ані священної особи бога, ні чорта. Помсти й помсти на тих, хто в час їх поневіряння розкошував. Що не день, то збільшувалось у Лепехівці таких протестантів.

Якогось вечора до шевця Макара з'явився Марко. Він мав з собою нову шенелю, дві парі обмоток, гвинтівку, цинку патронів і кілька англійських гранат, — трофеї, що їх майже кожний приносив з фронту.

— Чацький є вже вдома? — перше було його запитання за вечерею. Але Чацького вдома не було. Тут тихомирно господарювала його дружина.

— Я ніде ще не бачив такого дурного села, — казав Макар, який також недавно повернувся з якогось запасного полку. — Де я не проїжджав, всюди вже пішла революція, а тут, як на панщині. Буряки їй копають, до машини ходять, а вона все в город та в город таскає.

— Витаскаємо ми їх скоро на окописько, — спалахнув Марко, але зараз же загасив свій гнів шклянкою самогонки.

Макар не перечив. Він спецівським оком оглядав нову рушницю й висловлював побажання випробувати її при нагоді.

Марко мовчки його слухав, оповитий алькогольним туманом. У вухах йому ще стояв мітинговий гул, а перед очима бігли строкаті вагони, наповнені фронтівиками, що голосували п'ятами за мир. У поїздах і в вокзальних залах кляси здеклясовано. Кожний вагон, що до нього заходив салдат, мусів відчутти на собі спустошення, бо інакше в йому задиалася спустошена салдатеька душа. В одному місці розбили горілчаный склеп. Спирт тік риштокками й спраглі душі плазували по землі, висмоктуючи з гряззю рідину. Хтось кинув сірника. Вибухнув склеп і загинуло до сотні людей. Рознеслася чутка, що запалив офіцер з охорони. Почалось полювання на офіцерів. Їх били на вулицях камінням, скидали з високих поверхів лазаретів, а в дорозі пробивали ними вікна вагонів. У тому пеклі Марко сам лютував, заглушаючи в собі крик зневаженого байстрюка.

Провів рукою по чолі й опритомнівши, раптом відчув себе так, ніби він був та істота, що її витягли з морської глибини на поверхню. Блимає каганець, а навколо в селі неймовірно гнітюча тиха ніч. Він задихавсь від тиші.

— Дайте сюди рушницю!

За клунею Марко розбуркав ніч п'ятьома пострілами.

Луною відгукнулись різні кутки села.

Для пані Лізи це була грізна пересторога. Вона обійшла кімнати й власноручно перевірила прогоничі у віконницях та клямки на дверях. Але заснути не могла. Ті вісті, що позбирала за день, тепер ставали в її уяві страшними образами. Управителя графа Нірода вбито, маєток мурашівського поміщика пограбовано, а решта поміщиків квапливо тікає до міста, де ще є хоч будь-які ознаки захисту. Але ж немолочена пшениця, неперебезені буряки!..

Раптом думку про господарство відірвав тривожний Бізонів лемент. На ліжку замурчала болонка.

Попід вікнами шаруділи листям чийсь кроки. Мати

Петрицький Анатоль — художник, "Театральні строї".

божа, який жах! Пані Ліза почала кликати покоївку але голос їй заглушило два постріли.

Та ніч видалася за безконечність, а вранці пані Ліза побачила спотворене своє обличчя в поколеному люстрі. В люстро потрапила куля й від того місця віялом розійшлися смуги. Не гаявши часу, пані покликала фурмана Давида й почала лагодитись до від'їзду в місто.

Марко тільки вдосвіта повернувся з рушницею до Макарової клуні й, упавши головою в солому, захріп голосом бентежного звіра.

Чутка про виїзд Чацької скоро розійшлася селом. Одна частина села занепокоїлась з цього приводу, передбачаючи швидку соціялізацію панського майна, а друга заговорила голосніше, щоб її здійснити. Хтось пустив чутку, що пані має на меті підпалити економію, щоб не дісталася людям. Гарячі голови почали настоювати, щоб негайно рушити всім селом на рятунок економії. З цього приводу увечері скликано у школу сход.

Сход був людний і галасливий. Влада, що складалася в більшості з поважних господарів, пропонувала узяти все економське майно на облік і залишити його під догляд старого панського управителя, а там, мовляв, видно буде.

Фронтовики обурились.

— Ви хочете зберегти йому економію?..

— А ви шалихвости думаєте, що як перевернеться власть, то вас за це по голівці поглядять? Ти ще молокосос, ти не бачив, як у п'ятому році гасили революцію нагаями.

— Де воно видано, щоб ото панів повиганяти, а де ж бідний заробить?

— Самі будемо панами. Все народне. Де я не проїжджав — усюди економії розграблено, панів повиганяли, а земля людська.

— Розграбите пана, а тоді Івана? — викрикнув Каплун. — Так воно не буде!

— Буде! — рішуче виступив наперед Марко. За що я кров проливав? За ваше добро? А де моя земля? Де моя хата? Усіх порівняємо, і пана і Івана.

— Отакі й революцію роблять, — кричав з другого кутка Паламарчук. — А хіба люди не знають, як він у мене пшеницю вкрав? Такі до добра доведуть? Не допустити їх сукиних синів до економії...

— Кишки ми вам випустимо.

— А я тобі як спущу шгани, то ще всиплю, — кричав батько на сина. — Чого ти рота роззівляєш? Тобі місце тут?

— Бий у морду!

— На мушку його.

— Гаси лампу!

— Гахни бомбу...

— Ой, рятуйте!

В п'яті зчинилась паніка, стіни в школі розпиралися, двері й вікна тріщали. Поодинокі постаті пробігали квапливо вулицею. Дехто заривався до бійки.

— Хіба кров потече з каменя, як ти будеш на моїй землі сіяти...

— Хіба тобі не текла з носа юшка?.. — І ще потече...

Галасливі гурти розповзались вулицями, а найбільший зупинився біля корчми. Тут був одностайний галас. Промову попередника підсилював його наступник. Переважно це були фронтовики, що обурювались проти консерватизму хазяїнів і настоювали на тому, що економію треба розграбити. В корчмі зробили нараду. Нухимова самогонка зовсім розв'язала язика. Марко вніс пропозицію:

— Якого чорта на їх дивитись. До схід сонця рознести в цури. Магази́ни до зерна, коні й воли на всі чотири вітри. А Чацького я сам знайду. З дна моря його витягну. Я його пришпилю штихом, що він у мене буде крутитись як гад. Як гада я його покришу...

Ця дика лютя передалася й околишнім. Погрозово замаяли в повітрі нагани, а ті, що не мали при собі

зброї, вибігали на кілька часу й поверталися назад до корчми з перечепленими рушницями й бомбами.

Галас передавався на село й приваблював до корчми тих, що їм нічого було губити в житті, крім своїх злиднів. Тут опинились вчорашні скарбовики; московка Якилина, що так і не діждалась з війни чоловіка; якийсь зайда, що був у попа за наймита; арештант Крисан, що недавно повернувся з Сибіру; веселий музика Хомка; гендляр курами та яйцями — Мехтодь...

На світанку вся ватага рушила через село до економії. Всі вони випили в такій мірі, коли про конспірацію не могло бути мови. Галас і бойові вигуки розбуджували хазяїнів. Собаки в'їдали на сполох. Юрба збільшувалася. Врешті й на панському дворі зайшовся Бізон. Настирливий грюк у браму примусив сторожа озватися.

— Хто такий?.. Чого вам треба?

— Револуція йде!.. Відмикай, — вибухнув багатоголосий крик з безліччю додатків. Але не встиг ще сторож зорієнтуватися, як закладки під натиском плечей тріснули й брама широко розчинилася. Юрба ввірвалася в двері і оторопіло зупинилася, відчувши свою малу кількість на великому обшарі. Марко вивалив з рушниці вгору.

— Бий двері!.. граб награвлене!.. — І замішання наче не було. Юрба ринула частково до стайні, частково до короварні...

За хвилину у двір викочувались фаєтони, виганяли коней, корів. Лемент тварин і крик людей, що раптом заповнили двір, розвіювали зловісні сутінки. Село збігалось на останній рошот до пана. Бігли чоловіки й жінки, бігли старі й діти. Двері ламались у найдалших будівлях і крики лунали з кожного закутка.

Відбивши двері в стайні. Марко прибіг з кількома підручними до панського дому. Але двері, закладені на залізну штабу, не піддавалися. Марко попробував розбити кулаком — даремне. Тоді він побіг на чорний

двір до кузні й повернувся з півпудовим молотом. На його вже очікувала тут нетерпляча юрба.

За кілька ударів двері подалися.

Юрба ринула в темні кімнати.

— Ламай віконниці!.. Бий вікна! — заричав Марко так, ніби його душила п'їтьма, і одним ударом молотка впустив у кабінет Чацького струмінь свіжого повітря разом з сірим передранковим світом. Письмовий стіл розлетівся на скіпки. Портрет Чацького молот протрошив наскрізь, у вітальні мармурові наяди зойкнули й білим щебенем розлетілися у всі закутки...

Марко ненаситно шукав руйнацької роботи, в той час, як його товариші вивантажували з підвалу шинки та вино. Обривізувавши всі кімнати вниз, він подався сходами нагору в мезонін. Кривава заграва, що відбивалась тут кількома плямами на стіні, розлютувала його так, що він, як дикий бик, накинувся на олійний портрет пані Чацької, трошив золоті рямці, топтав його обчасами, аж поки обличчя пані не перетворилося в потворну пляму. Слідом ухопив другого портрета й тріснув його люто золотими рямцями об підлогу, почав дерти полотно руками.

І раптом той зойк портрета ніби пронизав його незримим стилетом. Руки йому ослабли від якоїсь внутрішньої кровотечі. Вражений, Марко випустив рямці і, задихаючись, він люто вдивлявся в свого супротивника, щоб з новою силою накинутись на його. З долівки на Марка дивились задиркуватим поглядом Німфа.

— Сволоч! — вимовив уголос.

Німфа не змінила виразу, тільки губи їй ніби виразніше окреслились у визивній гримасі. Враз обличчя їй проясніло. Марко збентеживсь.

Він боязко озирнувся навколо себе. Тут нікого не було. У вікно заглянуло вранішнє сонце таким сліпучим променем, що Марко примружив очі, щоб захиститись від цієї повені світла. В кімнаті стало

неймовірно урочисто. Марко вгамувавсь. Він обережно визволив портрет з золотих рямців, змотав його в рулку і, заховавши в кишеню своїх ватяних штанів, вийшов з кімнати.

Внизу в кімнатах, у дворі метушилися люди, господарили. Між ними Марко побачив Паламарчука. Але його це не обійшло. Сьогодні він себе почував повноправним спадкоємцем свого батька і радий всіх обдарувати... І курятник і стайня вже зовсім спорожніли, тільки Бізон віддано стоїть на варті біля відчинених дверей.

— Ах ти ж сукин син, барбос,— незлосливо, але повчальним тоном промовив до нього Марко.

Бізон понуро схилив голову.

XIII Цілий день село гарячково ліквідувало економію. Господарі, що сьогодні вперше побачили на своїх дворах худобу, ретельно дбали про харч для неї та про реманент. Як у жнива хури ледве розминалися. Везли снопи, мішки, сіно, конюшину... Майже кожний двір був подібний до обори, а хата повна рейваху. Тут були вазони, люстра, лампи, крісла, гардини... Кожний з членів родини добував речі по своїй уподобі. Коли батько приводив пару волів, то син приєднував до них струнких лошаків, мати—корову, донька—телицю й якенєбудь брязкотельце чи гардину, а школяр приносив книжки в кольорових палітурках. У всьому селі тільки Пантелімонів двір був порожній і хата не причепурена новими придбаннями. Правда, вранці його невістка Тетяна кинулася вслід за людьми й привела корову, якої їй не пощастило привести в посаг, але Пантелімон, як тільки побачив її крізь вікно, несамовито зарепетував до свого внука: „Василю, дай сірника—запали хату“. Невістка з жалем мусіла вигнати корову за ворота, яку по сусідству перейняла Меланка й приєднала до своїх двох посагових корів.

Меланчин чоловік об'єднався з своїм тестем і, впрігши трое власних коней, перевіз з економії хур

п'ять пшениці та вівса, сівалку, два культиватори й ремінного паса від молотарки.

Але не всі в селі були такі невтомні й прагнучі. Куролапник Мехтодь, який у числі перших ішов на розгром, привів до свого двору гладку кобилу Настю й на тому заспокоївся. Кобила не влазила йому в курятник. Московка Горпина притягла ванну й цілий день гріла в банях воду на купіль. Пообмивала дітей, обмилась сама і, одягшись по-святковому, величалась в своїй сусідки: „Обмилася в панській ванні, а тепер хоч і вмерти“... Швець Макар приніс для Тетяни нікельоване ліжко та качку на обід, а для себе м'яке крісло.

У цей день Марко не прийшов до Макара. З приводу розгрому в Якилині був бенкет. Сюди поносили з панського підвалу шинки та вино, закололи гладкого кабана, позвозили в фаєтонах дівчат й до пізньої ночі не вгавали тут співи й танці під звуки панського грамофону.

Над вечір поверталася з чужих сіл Настя. Вона не впізнала Лепехівки. Біля кожної криниці стояла отара панської худоби й люди пащекували, як на великдень.

— Запізnilась ти, Насте! — гукає від криниці Охрим Куций, що ще торік був за соцького. Твою корову, здається, Гарбуз забрав.

— Що тут сталося, скажіть люди добрі?

— Революція сталася, голубко. Розпитай краще свого Марка...

— Марка?.. Хіба він є?..

Настя вже забула про страшне слово „революція“, що вразило її вперше своїм змістом у Лепехівці, і вже ладна була бігти підтюпцем додому, щоб побачити сина. Але передчуття її знесило. Вона там нікого не побачить.

— Ой, що тут робилося!.. — перестрів Настю Нухим біля порожньої корчми. Таке робилося, що я не знаю, як воно розробиться... Хазяїни ж, а так

бігли, як дурний до хреста. А Марко... м-м-м...
Таке колотив, таке колотив... мені цілу ніч в голові
колотилося. Як його не повісять, то це буде ласка
божа.

Налякана Нухимом, Настя ввійшла в свою порожню
хату, повна розпачливого крику. Ой що ж він на-
робив!.. Та коли б же ж він знав, яку ласку пан
йому вчинив! Та коли б же він знав, що він син
панів...

Настя розридалась. Все спліталось в цьому плачі.
І жаль до Марка, і жаль до себе і навіть жаль до
скривдженого пана. Як у дзеркалі перед нею постало
її привабливе минуле. Була ж вона вродлива, що та
панянка. Жила в теплі й добрі; коли пані Ліза ви-
їхала на курорт — Настя стала в домі справжньою
панією. Як пестив її пан! Та ж у тих розкошах за-
пліднився її Марко. О, як боляче згадувати ті часи
і бачити перед собою пустку... Де ж тепер пан
Чацький, де пані Ліза?.. Що думає собі цей Марко?
Та коли б же ж він прийшов — вона б йому роз-
повіла і навчила б його, — він не був би такий жор-
стокий. О, що їй робити бідолашній у зруйнованому
світі, самотній?.. Кому поскаржитися, кого приго-
лубить вона — мати?

І ось Настя чує, як від економії до неї лине такий
само тужний зойк. Якесь собача самотня душа ви-
вала до холодних осінніх зірок. Настя вже не в силі
слухати той зойк, не в силі всидіти в хаті. Крехтючи,
вона підводиться з свого скрипучого тапчана і йде
надвір.

Замовкло село, тільки від Якилининої хати чути
розгульний спів та від економії розпачливий зойк.
Настя певна була, що Марко в Якилині, хотілося
підійти під ворота і почути, чи не змінився той го-
лос, але вона пішла на інший голос.

На темному економському дворі, під порожню
стайню, на ланцюгу вив Бізон. Від тієї порожнечі
будівель, від собачого зойку Насті стало так мото-

рошно, що вона ладна була в один голос заридати з Бізоном. Вони розуміли одне одного. Це був плач на гробовищі, де поховано їх святощі. Але тут біля немошної істоти Настя мусіла бути дужчою. Вона всиновить цього покинутого пса, вони спільно будуть доживати свій занепащений вік.

Настя відчепила ланцюга і, утішаючи пса, повела його додому. На подвір'ї прив'язала його біля кілка, поклала хліба. Але Бізон не їв. Тільки Настя увійшла в хату, як він знову завив. Цілу ніч не затихав його голос під вікном. Це була розпачлива ніч. Але вранці, коли Настя вийшла надвір, Бізона вже не було — тільки шматок ланцюга залишився на кілку.

— І цей на слободу — промовила Настя і чомусь боляче їй стало від того, що він поволочив за собою на шії шматок ланцюга. Її вже не вразило те, як до криниці вели панську худобу.

За кілька днів Марко ще виїхав з компанією на ферму і звідти пригнав до села яловий товар. Коли ж нічого стало робити в своєму селі, він почав зав'язувати знайомства з парубками сусідніх сіл і підбурював на розгром їхніх панів. Фаєтон, в якому він проїздив селом, був найкращим агітатором, хоч не малу роль відігравала і випита парубками самогонка в компанії з Марком. В селі Осокорі, що було за верстов п'ятнадцять від Лепехівки, Марко видав себе за представника більшовицького комітету і з озброєною компанією серед дня розгромили економію. Але за такої спроби в другому селі його загін наштурхнувся на опір військової охорони, що екстрено прибула з міста. Зчинився бій, який тривав кілька хвилин, але перемогу визначила Маркова граната. Він підкрався поза муром в тил охорони і гранатою поранив двох охоронців. Решта в паніці почала тікати. Після цього загін вільно верховодив по всій околиці.

Викидавши решту своїх гранат, погромивши сусідні села, Марко, втихомирений, повернувся в Лепехівку.

Театр „Веселий пролетар“.

Револуцію зроблено. Правда, десь билась ще Центральна Рада й більшовики. Але Марко не сумнівався в цілковитій перемозі більшовиків. Він тихомирно почав латати з Макаром чобити, а вечорами йшов на пиятику до Якилини.

Збагатівши за рахунок економії, Лепехівка поринула в самовдоволене жирування. Економія постачала в достатній мірі бляхи й рурок для самогонних апаратів, збіжжя панських магазинів перетворювалося в гидку рошину, а дні — в суцільну пиятику. Люди ходили п'яні від самогону, а худоба від браги. Пішла пошесть на весілля. Музика не вгавала в селі. Молодих везли до вінця фаэтоном, а переймали їх пострілами. Гості щедро перебивали молодим корів, коней та свиней. Село посідало скарби, яких, здавалось, вистачить на багато років.

І раптом... німці. Контрибуція на кілька сот пудів зерна цілком витверезила лепехівчан. В селі розпочався антагонізм.

— Хіба я не знаю, скільки ти вівса перевіз — ти й давай, а я з своєї комори не дам.

— А хіба я не знаю, якого ти кабана спер, це нічого?

— Ну а моя хата скраю. Всі знають, що панського в мене нема.

— А бодай так сова світ бачила. Чия жінка на плечах клунки носила? Чия донька обдирала оксамит?

Револуція гинула. Однак ні в кого з недавніх лепехівських ватажків не стало мужности виступити на захист її проти панцерових німецьких касок. Зброю ховали якнайглибше так само, як і свої більшовицькі переконання.

— Я казав, що так воно не буде. Чуже добро не гріє, — величався Каплун і тепер ніхто йому не перечив. Каплун організував групу чесних господарів, щоб на випадок чого повернути панське добро, яке вони зберігали від нищення.

Не зважаючи на тривогу, весною лепехівчани завзято орали й сіяли, як свою, так і панську землю,

щоб вистачило доробку для всіх можливих нахлібників. І смерть не відірве селянина від землі. Нехай твориться божа воля.

Схиливши смиренно очі, господарі замолювали в церкві гріхи...

І ось, прокинувшись одного літнього ранку, село побачило себе в оточенні гетьманського карного загону. Вершники стояли біля виїзду на кожній вулиці: ніхто не смів залишати село. Звістка ця перебігла від хати до хати. Потай від сусідського ока закопувались у гній люстра, срібний посуд, золоті рямі з картинами французьких майстрів... Але ж коні, корови?... їх не заховаєш.

Попід ворітьми члени сільської управи галасували на сход. Люди несміло брели під корчму, як на заріз.

— Біда!— скрикнув Макар, ускочивши в хату, і без дальших слів ухопив сокиру й почав рубати м'яке крісло. Це був добрий розпал Тетяні на хліб. Нікельоване ліжко Макар склав і, крадучись поміж сонячниками й коноплями, дотяг до річки й жбурнув у воду. Вертаючись назад, він забіг у клуню. Тут ще спав Марко після п'ятики минулої ночі. Почувши новину, він зараз же витверезився.

— Ви йдіть на сход, а мені, може, краще в прядиво? Такої думки був і Макар.

На майдані біля корчми стояв уже нечисленний натовп, а навколо об'їздили озброєні вершники. В центрі на горбку біля брички з кулеметом стояв офіцер зі списками, біля офіцера управитель Часцького в позі смиреного служки.

— Паламарчук Опанас,— начитував офіцер.

— Я!— розглігся з натовпу Паламарчуків голос.

Пара гнідих лошаків, тридцять п'ять пудів пшениці, шахва, крісла...

— Все сохранив! Хоч зараз можу віддати.

— Ковтун Мехтодь. Заводська кобила, два вазони, вікна з оранжерії.

— Ваше благородіє! Вазони я можу віддати... Ну і вікна... хоч кури трохи потовкли. Але кобилу... вона здохла.

— Сам ти здохнеш у мене! — скипів офіцер. — Заарештувать.

Вершник підскаочив до Мехтодя й повів до брички з кулеметом.

— Канцюба Олекса. Бик, шістдесят пудів кам'яного вугілля, дві корови, ковадло, залізо...

Коваль Олекса, понурившись, безпорадно дивився на свої босі ноги. Ну, хай корова, хай залізо, хай навіть вугілля, але ж бик...

— Та що там довго думати, — підштовхнув його голосною реплікою Каплун, — кажи, що бика ти зарізав, і вже.

— Заарештувать!

Тимчасом, поки вершник супроводив коваля до брички, другий чоловік зимцем відходив від натовпу попід корчмою.

— Ти куди! Вертайсь назад.

— Стій! — кричав салдат в іншому кінці. Але парубок метко перескочив через тин і подався поміж сояшинами.

Вгору розлігся постріл.

Натовп захвилювався, ладний пороснути в усі боки, але його вгамували вершники. Когось частували нагаєм, хтось ще втік...

Офіцер далі зачитував прізвища, хоч багато з тих, що він викликав, не озивались, між ними й Палій Марко.

— Даю три дні строку. Коли за цей час майно не повернете, кожного винуватого буде притягнуто до відповідальности. Розходьтесь.

Натовп жбурнувся у всі боки. На горбку біля брички залишилось чоловіка двадцять заарештованих (ревком) та кілька чоловіка з Каплунової партії. Прикомандирувавши до кожного (члена ревкому) двох салдатів, офіцер розіслав їх по селі. Почалось полю-

вання на активістів розгрому. Вершники гасали по городах, прохоплювали шаблями солому в клунях, допитували нагаями за сина батьків. До брички скоро привели московку Якилину, Івана Затулу й попівського наймита.

Глянувши крізь щілину в клуні, Макар побачив, як до його городу по грядках цибулі й маку їхали два вершники.

— Тікай, голубе,— стиха промовив Макар в напрямку до конопель.

Коноплі заворушились, потім сояшники й, на решті, на сіножаті вибіг Марко.

— Стій!— туж мить закричали в один голос вершники. Але, не зважаючи на крик і постріли, Марко побіг через сіножать і кинувся в річку. Там разів два махнути рукою й він буде в очереті, але раптом відчув, що нога йому застряла в якомусь затопленому колесі. Вершник шубовснув у воду й ложем рушниць калатнув Марка так по голові, що тільки холодна вода застерегла його від непритомности.

— Марка, Марка ведуть,— зріс гомін селом. Люди вибігали до воріт востаннє глянути на ватажка розгрому. Вийшла до своїх воріт і Настя.

Без кашкета Марко йшов поміж двох коней увесь мокрий, босі ноги й штани в пилюзі. Підходивши до горбка, він підвів очі й поглянув сумовито в материн бік, але від Насті заступив його офіцер.

— Ось він який красунь!..

— Такий, як бачиш,— буркнув Марко, і в його тоні офіцер відчув усю ненависть фронтовика.

— Мовчать!— і кулак у лайковій рукавичці немилосердно приплюск до Маркових щелеп.

Марко сплюнув густою червоною слиною і, підійшовши до заарештованих, злісно промовив:

— Не били ми,— то тепер б'ють нас.

Усі мовчали. Поодаль стояв натовп і боязко споглядав, як шикували до нових осель їхніх синів, чоловіків та батьків.